

THE KUNDLIKAM CASIRI
RESEARCH INSTITUTE,
MADRAS.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १

श्री गणेशाथर्वशीर्षं सभाष्यम् ।

पण्डित वामनशास्त्री इसलामपुरकर इत्येतैः
संशोधितम्

तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८११

सन १८८९

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं ४६ आणकाः ।

अथ गणेशार्थर्वशीर्षम्

सभाष्यम् ।

प्रणम्य तं गणेशानं सिद्धि-बुद्धिप्रदं परम् ।

अथर्वशीर्षभाष्यं वै कुर्वे वेदान्तबृंहितम् ॥ १ ॥

अथार्थर्वणो ब्रह्मणां ब्रह्मणश्च स्वस्वोपाधिविहारैर्हात्मैक्यज्ञानप्राप्त्यर्थं गणेशार्थर्वशीर्षमवदत् । सर्ववेदोक्तकर्मोपासनज्ञाननिष्ठ-निर्विघ्नसिद्धिबुद्धिप्रकाशक-तत्त्वफलवेदान्तवेद्यैक्ययोगप्रद-तत्त्वमस्यात्मकदेहत्वात् । तत्त्वमसिप्रतिपाद्यब्रह्मबाह्यान्तरकर्मज्ञानप्राप्त्यर्थोपास्योपासकत्वाभावाच्च । ननु—तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थानुभवयुक्ता योगिनो भवन्ति, किं गणेशोपासनेन ? सावयवब्रह्मणः एकत्वाभावात्—इति चेन्न । महावाक्यप्रतिपाद्यब्रह्मसर्दभेदात्मकत्वादध्यारोपापवादसिद्धयर्थं[†] गणेशोपासनं मुख्यं,[‡] बाह्यान्तरानात्मभावनाशकत्वाच्च । ननु—ब्रह्मैक्यभावचिन्तनादध्यारोपापवादसिद्धिर्भविष्यति । अभेदभावनायाभेदनाशकत्वात्—इति चेन्न । ब्रह्मण ऐक्यभावचिन्तनाभावात् । “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” [तै० उ० २ । ४ । २८] इति श्रुतेः गणेशचिन्तनस्य[§] सम्भवाच्च । “ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते” इति श्रुतिसार्थकत्वात् ।

* अत्र मूले चतुर्ष्वप्यादर्शपुस्तकेषु ‘स्वस्वोपाधिविहारात्मैक्य०’ इति वर्तते तदसङ्गतामिव एभिभाति । “उपाधिना क्रियते भेदरूपः” इत्यादिश्रुतिभ्यः ब्रह्मणां जावानां, ब्रह्मणश्च उपाधिकल्पित भेदः वस्तुतस्त्वभेद एव । अतः जीव-ब्रह्मणोः स्वस्वोपाधिभूतयोः विद्याविद्ययोः विरहेण भागत्यागलक्षणया पृथक्करणेन यदात्मैक्यज्ञानं तस्य प्राप्त्यर्थमथर्वणो गणेशार्थर्वशीर्षमवददित्येव साधोयः । स्वस्वोपाधिविहारेणात्मैक्यज्ञानप्राप्तेरसम्भवात् तत्र प्रमाणाभावाच्चेति मुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

† “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं” इत्युक्तत्वात् शुद्धस्य ब्रह्मणः “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुत्या वाङ्मनसयोरगोचरस्य तस्योपासनं न घटेत् । अतः “अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते” इति न्यायेन उपासनासिद्धयर्थं सगुणस्य गणेशत्वस्य तत्रारोप इति भावः ।

‡ बाह्याः पाञ्चभौतिकशरीरतादात्म्यादयः, आभ्यन्तराः अहं सुखी, अहं दुःखी—इत्याद्यभिनिवेशादयो येऽनात्मभावाः तेषां नाशकत्वादित्यर्थः ।

§ साकारत्वात् गणेशचिन्तनस्य सम्भव इत्यवधेयम् ।

अस्यायमर्थः । ब्रह्मणामन्नप्राणादिप्रणवपर्यन्तानां शिव-विष्णवादिदेवात्मकानां च पतिर्गणेशः । सोपाधित्वेन नानात्मकत्वात्सदासमानत्वाभावाद्ब्रह्मणामिति बहुवचनम् । अन्यच्च । ब्रह्मणो निरुपाधिसर्वकारणात्मनः पतिः । अनपवादनिर्विकल्पनात्मकत्वात् । एकवचनं जीवात्म-परमात्मनोरैक्यत्वात् । तयोः पतिस्तत्त्वमस्यात्मकत्वात् । ननु—ब्रह्मणःचिन्तनं सम्भवति, “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” [बृ० उ० ४।४।५] इति श्रुतेः—इति चेत् । सत्यम् । तथापि चित्तवृत्तिनिरोधभावना सुदुर्लभा । सातत्येन ध्यातृ-ध्यान-ध्येयाभावात् चित्तस्य चञ्चलत्वेन तत्स्थैर्याभावाच्च । वस्तुतस्तु गणेशचिन्तनं सर्वसिद्धिप्रदम् । तत्त्वमस्यात्मकत्वात्सुलभार्थतदथर्वशीर्षतात्परात् । ननु—नानाकामप्रदं गणेशचिन्तनं, सिद्धिप्रदत्वात्—इति चेन्न । ब्रह्मभावसिद्धिप्रदत्वात् । “कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” इति “सिद्धानां कपिलो मुनिः” इति । भविष्ये व्यासेन शुकस्योपदेशः कृतः “प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम्” इत्यादिनानास्मृतिभ्यः ।

ननु—शिवचिन्तनं सर्वसिद्धिप्रदम् । “ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः” इति श्रुतेः—इति चेन्न । ईशानस्य विशेष्यत्वात् ब्रह्माधिपत्यादिपदानां तदङ्गविशेषणत्वात् । ननु—सर्वश्रेष्ठेशान-ब्रह्माधिपत्यादिपदानां विशेषणत्वमेव—इति चेन्न । ब्रह्मणः परश्रेष्ठाभावात् सर्वश्रुति-स्मृतिविरोधापत्तेश्च । “ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा” इत्यस्यायमर्थः । तामसस्योङ्कारात्मकस्य विश्वेश्वरादिद्वादशशिवावताराणामेकादशरुद्राणां कालभैरवादिशिवावताराणां च स्तवनं ब्रह्मात्मकतया कृतम्, अंशांशिनोरैक्यप्रतिपादनत्वात् । तेषां शिवावतारब्रह्मणामधिपतिरीशानः, तत्तद्रूपधारकत्वात् । अन्यच्च । सर्वावतारसत्तायाः पतिरीशानो ब्रह्मणोऽधिपतिः । सत्तासदैकजातिमत्त्वादेकवचनम् । अन्यच्च । ब्रह्मा नानावतारसत्तास्रष्टेशानः, विशेष्यात्मकत्वात् ।

ननु—गणेशोऽपि तादृश एव, विशेष्यात्मकत्वात्—इति चेन्न । ब्रह्मणस्पतिविशेष्यत्वाद्गणपत्यादिपदविशेषणत्वाद्ब्रह्मैक्यभावप्रदब्रह्मणस्पत्याख्याया मुखयत्वाच्च । ननु—ब्रह्मणस्पतेरपि ब्रह्मोपासना मुख्या, पतिभावनाशकत्वात् महावाक्यस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वाच्च । “प्रज्ञानं ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

* अत्र सर्वेष्व्यादर्शपुस्तकेषु ‘ब्रह्मभूतसिद्धि’ इति प्रामादिकमिव प्रतिभाति । ‘ब्रह्मभूयसिद्धि’ अथवा ‘ब्रह्मभावसिद्धि’ इत्येव सुवचम् ।

१ ख. ‘न भेदात्मकत्वात्स’ । २ ख. ‘क्यभावात्’ । ३ ख. ‘त्वात् वाक्यव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु । ४ ख. ‘विशेष्येशानन्वात् ब्र’ । ५ ख. ‘शेषात्म’ ।

सर्वं खल्विदं ब्रह्म । अहं ब्रह्मास्मि । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । अथमान्मा ब्रह्म ।
इत्यादिश्रुतिभ्यश्च—इति चेन्न । स्वस्वोपाधिपुक्तब्रह्मणां सर्वकारणब्रह्मणश्चापद-
शार्थं प्रतिपदं, तदाराधनोपाधिकारणभावनाशकत्वात् । प्रतिपदं न वास्तवम् ।
उपाधिहीनब्रह्मणां कारणहीनब्रह्मणश्च प्रतिपदाभावः, तदक्यत्वात् । "प्रतिपदं
कथनात्मकम्" इति स्मृतेः ।

ननु—ब्रह्माज्ञाननाशको गणेशः, अवयवयुक्तत्वात्—इति चेन्न । अन्त-
राज्ञाननाशकोऽपि, बुद्धिप्रतिपत्वात् । "अणोरणीयान्महतो महोयानात्मा
गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः" इति "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद
निहितं गुहायाम्" । तै० उ० २ अ० १ । इत्यादिश्रुतिभ्यः, "यो बुद्धेः पर-
तस्तु स" इति "आत्मा बुद्धेः परो मतः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । ननु—शिव-
विष्णु-सूर्य-शक्तिचिन्तनं ब्रह्मभावप्रदं, तत्तदर्थवशीर्षं तत्तद्ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्
—इति चेन्न । अव्याकृत-प्रगवानन्दाद्युपासनवदाग्न्यकोक्तब्रह्मप्रतिपादक-
त्वात्, गणेशार्थवशीर्षं तत्त्वमस्यात्मकमहावाक्यप्रतिपाद्यब्रह्मक्यात्, महावा-
क्यात्परं वेदान्ते ब्रह्मप्रतिपादनाभावाच्च ।

न चैवं—गजवदनाद्यवयवयुक्तगणेशस्य भिन्नता-वच्छेदकावच्छेद्यतया
ब्रह्मणि महावाक्यप्रतिपाद्य ऐक्याभावादातव्याप्तिः । सदा कार्य-कारणैक्यब्र-
ह्मणः सावयवगणेशेऽवच्छेदकावच्छेद्यहीनत्वादव्याप्तिश्च—इति वाच्यम् । त्वं
तदसिपदस्वस्वोपाधिविहारसामर्थ्यप्रद-संपूर्णतत्त्वमस्यात्मकदेहभृद्गणेशोपासन-
प्रयोजनत्वात्, अनन्तकल्पविहारशाश्वतसन्तोषस्वस्वोपाधिनाशकगणेशोपा-
सनप्रयोजनत्वात्, उपास्योपासकोपासनायामहदज्ञाननाशकत्वात्, ब्रह्मण्युपा-
स्यत्वाभावात्, सामान्यानुमानतया गणेश ब्रह्मणोरैक्यप्रतिपादकत्वाच्च ।

न चैवं—ब्रह्मोपासनं वेदान्तविरुद्धम्, ब्रह्मभूतस्य उपास्योपासकत्वाभा-
वात् । "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुतेः—इति वाच्यम् ।
गणेशोपासनया अज्ञाननाशं कृत्वा ततो योगिनः लोकसंग्रहार्थं गणेशत्वात्,
देहरक्षणार्थं भोजनाच्छादनवत् कायिकवाचिक-मानसिक-सांसर्गिकगणेशधर्म-
त्वाच्चेति दिक् । अथ प्रकृतमनुसरामः ।

ॐ नमस्ते गणपतये ।

अथर्वगः स्वानुभवज्ञानं जगद्द्वारार्थमवदत् । सुलभकर्मोपासन-ज्ञानयोग-

* अत्र 'स्वस्वोपाधिविहार' इत्यनेन शिव-विष्णु-सूर्य-शक्ति-उपासनायाः स्वीकारेणैक्यमित्यर्थः ।
ऽवगन्तव्यः ।

प्राप्तिकारकत्वात् । ॐ इति मङ्गलाचरणार्थम्* । ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणस्य शिष्टसम्प्रदायप्रवर्तकत्वात् । वेदाद्य ओङ्कारः सर्वमङ्गलमयो, वेदोक्तनानाकर्मोपासन-ज्ञानयोगफलप्राप्तिकारकत्वाच्च । “ यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः ” इति श्रुतेः । स्वर इत्योङ्काराख्या छान्दोग्ये† । “ तस्यादिस्मरणावश्यकत्वात् ” इति । न चैवं—सर्वश्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासप्रोक्तं सर्वारम्भेष्वदादौ गणेशपूजनं निरर्थकम् अत्रोङ्कारस्मरणात्—इति वाच्यम् । सगुणगणेशस्योङ्कारमयत्वात् । तदेव कथ्यते मौद्गले ।

गणेशस्यादिपूजनं चतुर्विधम्, चतुर्मूर्तिधारकत्वात् । तत्र ब्रह्मणश्चतुर्भ्यो मुखेभ्यः पुराणं निःसृतं अष्टलक्षपरिमितम् । ततो द्वापरान्ते व्यासेनाष्टादशपुराणान्युपपुराणानि च कृतानि । कलिमन्दमतिजनबोधप्रवेशार्थम् । तत्र अष्टादशपुराणेष्वद्यं ब्राह्मं निर्गुणगणेशमाहात्म्ययुक्तं, बुद्धि-परात्मप्रतिपादकत्वात् । अन्त्यं ब्रह्माण्डाख्यं सगुणगणेशमाहात्म्ययुक्तं, प्रणवप्रतिपादकत्वात् । तद्वदुपपुराणेष्वद्यं गणेशं सगुणनिर्गुणैक्यभावयुक्तं, गजवदनाद्यवयवमूर्तिधरमाहात्म्ययुक्तत्वात् । अन्त्यं मौद्गलं योगमयं गणेशमाहात्म्ययुक्तम्, सर्वपुराणोपनिषद्ब्रह्मैक्यभावप्रदत्वात् । पुराणोपपुराणेषु मध्यस्थषोडशपुराणानि शिव-विष्णवादिगणेशांशमाहात्म्ययुक्तानि । मध्ये नानांशविहारप्रतिपादकत्वात् । तत्र सर्ववेदाद्युक्तसदारम्भे गणेशस्मरणं चतुर्विधम्, आद्यन्तपु-

* अत्र सर्वेष्वदार्शपुस्तकेषु ओङ्कारस्य मङ्गलाचरणार्थत्वमुक्तं तत्र युक्तमिति प्रतिभाति । यद्यपि “ मङ्गलादीनि मङ्गलमर्थानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते ” इत्यादि वचनैः निष्प्रत्यहपरिसमाप्तये ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणस्य शिष्टसम्प्रदायप्रवर्तकत्वं स्पष्टम् तथापि मङ्गलाचरणस्य विघ्नविघातनिवारणार्थमेवानुष्ठेयत्वात् अयोरुपेक्षेषु स्वत एव मङ्गलरूपेषु वेदेषु विघ्नविघातशङ्काया असम्भवात् अत्र ओङ्कारस्य मङ्गलाचरणार्थत्वं न युक्तम् । पौरुषेयेष्वेव प्रत्यहशङ्का, न पुनरपौरुषेयेषु । अतस्तत्रैव मङ्गलाचरणस्य शिष्टसम्प्रदायः । न हि केषुचिद्वैदिकग्रन्थेषु मङ्गलाचरणमनुष्ठितं दृष्टम् । किञ्च । सर्वकर्मसु आदौ निर्विघ्नतासिद्धयर्थं स्मरणीयस्य गणेशस्याप्यथर्वशीर्षारम्भे प्रत्यहनिवारणार्थं मङ्गलाचरणस्यावश्यकत्वे तस्यापि निर्विघ्नतासिद्धयर्थमन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनवस्था केन वार्येत । तस्मात्सु-भूक्तमत्र ओङ्कारस्य मङ्गलार्थत्वं नेति । अथ तस्य कोऽर्थ इति चेत् शृणु ।

“ ओमित्येतद्ब्रह्म ” इति श्रुतेः “ ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ” इति स्मृतेश्च भगवता भाष्यकृता “ ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्टम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः ” इत्युक्तत्वात् “ तस्य वाचकः प्रणवः ” इति श्रुतेश्च ओङ्कारस्य ब्रह्मणः वाचकत्वं सिद्धमत ओङ्कारशब्दवाच्यं ब्रह्मैव गणेश इति वक्तुं प्रथममोङ्कारस्योपदेश इत्येव व्याख्यानं युक्तम् । नचैवं सीत ओङ्कारस्य आरम्भार्थकत्वं कुतो न स्वीक्रियत? इति वाच्यम् । “ अनन्ता वै वेदाः ” इत्यादिश्रुतिविरोधात् । अनाद्यनन्तस्य वेदस्यारम्भादिकल्पनाया असम्भवादित्यलं पल्लवितेन ।

† छान्दोग्योपनिषदि तृतीयोऽध्यायस्य तृतीयखण्डे “ स्वर इतीममाचक्षते ” इत्यादौ द्रष्टव्यमेतत् ।

राणोपपुराणेषु गणेशमाहात्म्यप्रकाशकत्वात् । तत्र केचिदादौ बुद्धिम्यगणेश-
शस्मरणं कृत्वा सत्कर्माणि कुर्वन्ति । तद्वत्प्राणवस्मरणं केचित्, केचिन्मूर्तिध-
रस्मरणं, केचिद्योगमयस्मरणं च, तत्तत्सिद्धिप्रदत्वात् । तत्र कथ्यते ।

“ अष्टादशपुराणेषु दशाभिर्गीयते शिवः ।

चतुर्भिर्गीयते विष्णुर्द्वाभ्यां शक्तिश्च विघ्नपः ॥ ”

इति स्मृतेः । ननु—उपपुराणेषु महावाक्यप्रतिपाद्यगणेशवर्णनमयुक्तम् । उप-
वेदवत्कनिष्ठमंज्ञामयत्वात्—इति चेन्न । तत्रोपपदस्य श्रेष्ठत्वप्रतिपादकत्वात् ।
इन्द्रोपेन्द्रनिदर्शनत्वात्, उपदेशप्रकरणादौ कनिष्ठान्तश्रेष्ठत्वप्रतिपादकत्वात्,
पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसावदरण्यवद्ब्रह्मणत्वाच्च । तथाच गणेशगीतायाम् ।

“ अष्टादशपुराणोक्तममृतं प्राशितं मया ।

ततोऽतिरसवन्पानुर्तामच्छाम्यमृतमुत्तमम् ” ॥

इत्यादिमूर्तिभ्यः ।

देवादिगणानां महत्तत्त्वादितत्त्वगणानां निर्गुण-सगुणब्रह्मगणानां च पतिर्ग-
णपतिः । सर्वादिपूज्यसर्वपूज्यत्वात् । गण-समूहे इति धात्वर्थात् । नचैवं—अशुभ-
कार्मभ्ये गणेशपूजनं न दृष्टम् । प्राणप्रयाणसमय-पितृयज्ञादावप्रसिद्धत्वात्—इति
वाच्यम् । गयास्थगणेशपादस्य पितृमुक्तिप्रदत्वात्, वेदोक्तसत्कार्मभ्ये पितृय-
ज्ञसिद्धिप्रदत्वात्, वेदोक्तपितृयज्ञारम्भे गणेशपूजननिषेधाभावात्, तद्वत्प्राणप्रया-
णसमये कथितत्वाच्च । “ ज्येष्ठराजम् ” इति श्रुतेः पितृणामपि ज्येष्ठत्वात् । तथा
च गणेशे त्रिपुरवधकाले शिववाक्यम् ।

“ शैवैस्त्वदीयैरुत वैष्णवैश्च शाक्तैश्च सौरैरपि सर्वकार्ये ।

शुभाशुभे लौकिक-वैदिके च त्वमर्चनीयः प्रथमं प्रयत्नात् ” ॥

इति । गणेशगीतायामपि ।

“ यः स्मृत्वा त्यजति प्राणमन्ते मां श्रद्धयान्वितः ।

स यात्यपुनरावृत्तिं प्रसादान्मम भूभुज ” ॥

“ ॐ गणेशो वै ब्रह्म । तद्विद्याद्यदिदं किञ्च ।

सर्वं भूतं भव्यं जायमानं च । तत्सर्वमित्याचक्षते ।

अस्मान्नातः परं किञ्चित् । यो वेद स वेद ब्रह्म ।

ब्रह्मैवाप्नोति तत्सर्वमित्याचक्षते ”

* ‘ उप ’ पदसहित इन्द्रः उपेन्द्रो विष्णुः । स यथा उपोपसर्गमहितेन्द्रशब्दवाच्याऽपि इन्द्रा-
दुत्तमः, तथा उपपुराणं पुराणादुत्तममिति वाक्यार्थः । वस्तुतस्तु उपेन्द्र इत्यत्र उपोपसर्गस्य सामीप्यार्थ-
त्वात् अन्यत्र कुत्रापि तस्योत्तमार्थाभिधायित्वप्रदर्शनाभावादिदं व्याख्यानममङ्गलमेवेति प्रतिभाति

ब्रह्म-विष्णवादिगणानामीशभूतमित्याह “ तद्गणेश ” इति तत्परमित्याह “ यमेतेनामुवन्ति ” इति गणेशतापिनिश्रुतेः । तथाचोक्तं मौद्गले ।

“ गणशब्दः समूहस्य वाचकः परिकीर्तितः ।
समूहा योगरूपाश्च बाह्यान्तरैक्यभावतः ॥
अन्नानां सकलानां वै समूहेऽन्नमयं परम् ।
कथितं ब्रह्म वेदे तदेवं नानागणाः स्मृताः ॥
तेषां स्वामी गणेशानस्तं ज्ञात्वा योगिनः पुरा ।
शान्तिं प्राप्ता विशेषेण योगशान्तिमयं परम् ॥ ”

इति ! अन्यच्च ।

“ कथितं सामवेदे यच्छृणु वेदरहस्यकम् ।
येन त्वं शान्तिसंगुक्तो भविष्यसि न संशयः ॥
मनोवाणीमयं सर्वं दृश्यादृश्यस्वरूपकम् ।
गकारात्मकमेवं तत्तत्र ब्रह्म गुकारकः ॥ ८
मनोवाणीविहीनं च संयोगायोगसंस्थितम् ।
णकारात्मकरूपं तण्णकारस्तत्र संस्थितः ॥
विविधानि गकाराच्च प्रसूतानि महामते ।
ब्रह्माणि तानि कथयन्ते तत्त्वरूपाणि योगिभिः ॥
णकाराच्च प्रसूतानि ब्रह्माणि तानि योगिभिः ।
निरोधात्मकरूपाणि कथितानि समन्ततः ॥
गकारश्च णकारश्च नास्त्रि गणपतेः स्थितौ ।
तदा जानीहि भो योगिन् ब्रह्माकारौ श्रुतेर्मुखात् ॥
तयोः स्वामी गणेशश्च योगरूपेण संस्थितः ।
तं भजस्व विधानेन शान्तिमार्गेण पुत्रक ” ॥

ते तुभ्यं नमः । तत्त्वमस्यात्मकब्रह्मनमस्कारसमत्वात् ब्रह्मनमस्कारासम्भवाच्चेति नाममन्त्रोऽयमादौ वर्णितः । सर्वजनोद्धारसुलभत्वात् ॥

ननु—गणेशनमनेन जनस्य कृतकृत्यता कथं ? सावयवत्वात् । तदर्थं महावाक्यप्रतिपाद्यतामाह—

त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि ।

त्वमिति । त्वमेवेति नान्यः निश्चयार्थं एवकारः । प्रत्यक्षमिति । ब्रह्म दृष्टि-
गोचरम् । नर-गजभेदाभिन्नाकृतिमयत्वात् । तेन च महान् हर्षः, साक्षाद्ब्रह्मदर्श-

नाभावात् । तत्त्वमसीति । जगत्कारणं तत्पदसंज्ञं निविकल्पकत्वात् ।
 “सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाःसौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रातष्ठाः”
 [छां० उ० ६ । ६] इति श्रुतेः । “भूमानं भगवो विंजज्ञास इति । यत्र
 नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणाति नान्यद्विजानाति स भूमा ” । छां० उ०
 ७ । २४] इति । “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चो-
 त्तरेणेति । स यथा सैन्धवघनांऽनन्तरो वाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा
 अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव” [बृ० उ० ६।२।१३]
 इति श्रुतिभ्यः । “सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म” । सत्यमविनाशि
 नाम-देश-काल-वस्तुनिमित्तेषु विनश्यत्सु यत्र विनश्यति तदविनाशि-
 सत्यमित्युच्यते । ज्ञानमित्युत्पत्तिविनाशरहितं चैतन्यं ज्ञानमिन्यभिधी-
 यते । अनन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदिव सुवर्णविकारेषु सुवर्णमिव, तन्तुकार्येषु
 तन्तुरिवाव्यक्तादिमृष्टिप्रपञ्चेषु सर्वव्यापकं चैतन्यं अनन्तमित्युच्यते । आ-
 नन्दां नाम सुखचैतन्यस्वरूपापरिमितानन्दसमुद्रे अविशिष्टसुखरूपश्च आनन्द
 इत्युच्यते । एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य स्वरूपलक्षणं देश-काल-वस्तु-निमित्तेष्वव्य-
 भिचारि स तत्पदार्थः ।

“परमात्मा परं ब्रह्मेत्युच्यते” इति सारोपनिषच्छ्रुतेः जगन्मयं त्वंपदसंज्ञं,
 नानाभेदप्रकाशकत्वात्* । “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमित्युद्गायति ।
 तस्योपव्याख्यानं । एषां भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपोरसः । अपामो-
 षधयो रसः । ओषधीनां पुरुषो रसः । पुरुषस्य वाक् रसः । वाच ऋक् रसः ।
 ऋचः साम रसः । तस्योद्गीथोरसः । सस एष रसानां रसतमः । परमः परा-
 धर्योऽष्टमो यदुद्गीथः ३ । कतमा कतमा ऋक् ? कतमत् कतमत्साम ? कतमः
 कतम उद्गीथ ? इति विमृष्टं भवति ४ । वागेव ऋक् । प्राणः साम । ओमित्येत-
 दक्षरमुद्गीथः । तद्वा एतन्मिथुनं ओमिति । यद्वाक् च प्राणश्चर्क च साम च ।
 तदेतन्मिथुनमोमित्येतदस्मिन्नक्षरे स ऋ सृज्यते । यदा वै मिथुनौ समागच्छत
 आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ” । ६ । [छां० उ० ३ । १]

यथा लोके मिथुनौ यदा समागच्छतस्तदापयतः कामं तथा तदुपासकस्त-
 द्धर्मो भवति । आपयिता हवै कामानां तं यथायथोपासते तदेव भवतीति । “त्रयं
 वा इदं नामरूपं कर्म” [बृ० उ० ३ । ६ । १] । “तदेतदमृतं सत्येन छन्नं ।
 प्राणो वा अमृतं । नामरूपे सत्यं । ताभ्याभयं प्राणश्छन्नः [बृ० उ० ३ । ६ । ३] ।

* अत्र ‘जगन्मयं त्वंपदसंज्ञं, नानाभेदप्रकाशकत्वात्’ इत्युक्त्वा “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ”
 इत्याद्याः श्रुतय उदाहृताः । परं न जानीमः प्रकृते तासां कोपयोग ? इति ।

“यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । स यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्ये-
वमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि *सर्व एव
आत्मानो व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं । तेषा-
मेष सत्यम् ” [बृ० उ० ४।१।२०] । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यद्विजानाति
तदल्पमिति ” ।

मनआदिश्च प्राणादिश्च सत्त्वादिश्च इच्छादिश्च पुण्यादिश्चैते पञ्च वर्गा इत्येषां
पञ्चानां वर्गाणां धर्मोभूतात्मज्ञानादृते न विनश्यत्यात्मसन्निधौ नित्यत्वेन प्रती-
यमान आत्मोपाधिर्यस्तच्छिद्धशरीरं हृद्ग्रन्थिरित्युच्यते । तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं
स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते । ज्ञानज्ञान-ज्ञेयानामाविर्भाव-तिरोभावज्ञाता स्वयमेवमाविर्भाव-
तिरोभावहीनः स्वयं ज्योतिः स साक्षीत्युच्यते । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्रा-
णिबुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कुटस्थ इत्युच्यते
कुटस्थाद्युपहितभेदानां स्वरूपलाभहेतुर्भूत्वा मणिगणे सूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूत-
त्वेन यदा प्रकाशत आत्मा तदाऽन्तर्यामीत्युच्यते । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः सुवर्णघन-
वद्विज्ञानघनश्चिन्मात्रस्वभाव आत्मा यदाऽवभासते तदा त्वंपदार्थः प्रत्यगात्मेत्यु-
च्यते इति श्रुतिभ्यः । त्वंपद-तत्पदयोरभेदेऽसिपदं, सोपाधि-निरुपाधिही-
नसदात्मत्वात् । “ भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्वै मनसा ध्यायति स
तद्वाचा वदति । स य एषोऽणिमा एतदात्ममिदं २ सर्वं तत्सत्यं २ स आत्मा ।
तत्त्वमसि श्वेतकेतो ” [छां० उ० ६ । ८] । इति क्रमेण नवधोपदेशस्त-
त्त्वमस्यात्मकमहावाक्यस्य ग्रन्थबाहुल्यभयान्न लिख्यत इति ।

त्वंपदार्थादौपाधिकात्तत्पदार्थादौपाधिकाद्विलक्षण आकाशवत्सूक्ष्म एव केव-
लसत्तामात्रोऽसिपदार्थः । “ स्वयंज्योतिरात्मेत्युच्यते । त्वंपदार्थतत्पदार्थसाम्यं
आत्मेत्युच्यते ” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

अधुना तत्त्वमस्यात्मकगणेशस्वरूपं वर्णयते । त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसी-
ति मूलवाक्यप्रतिपादनार्थत्वात् । त्वंपदार्थो नरात्मकस्तत्पदार्थो गजात्मकश्च
तयोरभेदेऽसिपदार्थो गणेशाकृतिमयः । प्रत्यक्षं तत्त्वमसीति प्रत्यक्षवाक्य-
प्रामाण्यात् । तद्यथा । नरः प्रणवात्मकः । सोपाधिब्रह्मात्मकत्वात् ।
स एव त्वंपदार्थः । प्रणवपरसोपाध्यभावात् । “ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेदं
सर्वं तस्योपव्याख्यानं सर्वं भूतं भव्यं भविष्यदिति सर्वमोद्गार एव ”
इति श्रुतेः । “ सोपाधिकः स्यात्सर्वत्र ” इति स्मृतेः ।

* ‘ सर्व एव आत्मानो ’ इत्येतत्कलिकातामुद्रित बृहदारण्यकपुस्तके नास्ति ।

“ आपो नारा इति प्रांक्ता आपो वै नगसूनवः ” ।

इति श्रुतेः । अबुपलक्षितानि पञ्च भूतानि प्राक्षाणि । वेदभाष्ये शकुरा-
चार्यवचनात् । “ नराज्जातानि तत्त्वानि ” इतिस्मृतः । प्रणवात्तत्त्वोत्पत्तिः ।
सर्वशास्त्रसम्मतत्वात् । नारायणोपनिषदि नारायणनामार्थप्रतिपादने नराज्जाता
नाराः ता एवायनं यस्येति नारायणः । प्रणवमयत्वात् । प्रणवांपामकसंन्या-
सिनां नारायणसंज्ञात्मकत्वात् ।

“ दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ” ।

इति स्मृतः । गाणेश

“ यस्मादोङ्कारसम्भूतिर्यतो वेदा यतो जगत् ” ।

इति स्मृतेः । त्वंपदार्थो नरात्मकः । तदेक्यसत्तामयत्वात् । अथ गजश-
ब्दार्थः कथ्यते । तत्पदैक्यसत्ताप्रतिपादनार्थत्वात् । समाधिना योगिनो यत्र
गच्छन्तीति गः । यस्माद्ध्रिस्वप्रतिविम्बवत्तया प्रणवात्मकं जगज्जायत इति
जः । गश्चासौ जश्च गजः । विश्वकारणत्वात् । “ जन्माद्यस्य यतः ” [अ० १
पा० १ सू० २] इति व्याससूत्रात् ।

“ यस्मादोङ्कारसम्भूतिर्यतो वेदा यतो जगत् ” ।

इति गाणेशात् । न चैवं—विपरीतो गजपदार्थ आदौ लयः पश्चात्सृष्टिः
गकारजकारमयत्वात्—इति वाच्यम् । आदावेव समाधिना योगिनो यत्र
गच्छन्तीति फलं दर्शयित्वा स्वानुकूलं शिष्यं कृत्वा पश्चात्तत्स्वरूपदर्श-
नार्थं तस्मात्सृष्टिरुक्ता शिष्यबोधार्थम् । न चैवं—अन्नं ब्रह्म, गजशब्दाख्यं
“अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्धचेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते”
[तै० उ० अ० ३ अ० २ कं० ३६] इतिश्रुतिप्रतिपादितब्रह्मणामपि सर्व-
भूतोत्पत्तिलयकारकत्वात् इति वाच्यम् । प्राणब्रह्मणि अन्नस्योत्पत्तिलयदर्श-
नात् । तद्वन्नानारण्यकप्रतिपादितब्रह्मणामप्युत्पत्तिलयकथनान्महावाक्यप्रतिपा-
द्यब्रह्मजगत्कारणनिर्गुणैकसम्भवत्वात्, तस्मात्परकारणाभावाच्च । तदेव गणे-
शतापिन्याम् । “अप्राप्यं चाप्राप्यं च, अज्ञेयं चाज्ञेयं च, विकल्पासहिष्णु तत्स-
शक्तिकं गजवक्त्रं गजाकारं जगदेवावरुन्धे” इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अप्रा-
प्यं चाप्राप्यं मनोगतिशून्यं यद्यत्प्राप्यते तत्तन्मनोगतियुक्तत्वात् । अत्र वीप्सा
हि आग्रहप्रदर्शिनी । कदापि प्राप्यत्वाभावात् । अज्ञेयं चाज्ञेयं च वाण्या च वक्तु-
मशक्यं वाण्याकथितम्, मनोधयेयत्वात् । पूर्ववद्वीप्सा ज्ञातव्येति । विकल्पा-

सहिष्णु विकल्पशून्यम्, निर्गुणत्वात् । तत्सशक्तिकं, निरुपाधिमायायुक्तत्वात् । “त्वंपदार्थादौपाधिकात्तत्पदार्थादौपाधिकात्” इति श्रुतेस्तत्पदार्थसशक्तिकात्मकत्वसम्भवात् । गजवक्त्रं तत्पदार्थमयगणेशवक्त्रमात्रत्वाद्गज इव वक्त्रमिति व्युत्पत्तिसम्भवाच्च । गजाकारं जगत् ओङ्कारात्मकं जगत्सोपाधि ब्रह्म जगन्मयत्वात् । तदेव गणेशतापिन्याम् । “ततश्चोमिति ध्वनिरभूत्तत्स वै गजाकार अनिर्वचनीया सैव माया जगद्धीजमित्याह । सैव प्रकृतिरिति गणेश इति प्रधानमिति च माया शबलमिति च” इति श्रुतेः । गजाकारोङ्कारप्रतिपादनात्तदेव जगन्मयत्वाद्धिम्बप्रतिबिम्बवद्गजशब्दाख्यब्रह्मणो गजाकारोङ्कारोत्पत्तिदर्शनाद्गजस्याकार इवाकारो यस्येति व्युत्पत्तिसम्भवात्साक्षाद्गजमयाभावात् गजाकारश्रुतिप्रतिपादनाच्च । एवावरुन्धे गजाकारं जगद्यदुत्पन्नमादौ यदाधारं मध्येऽन्ते यन्मयमित्यर्थः, अवरोधनार्थसम्भवात् । इति गजशब्दाख्यतत्पदार्थैक्यप्रतिपादनम्, श्रुतिप्रमाणत्वात् । नर-गजयोरभेदेऽसिपदात्मको गणेशदेहः । संपूर्णस्तत्त्वमस्यात्मकः, प्रत्यक्षमधुनापि सावयवत्वात् । सोपाधिर्नरस्त्वंपदार्थात्मको गणेशदेहः, पादादिकण्ठपर्यन्तं नराकृतिमयगणेशदेहत्वात् । सोपाधिनिष्कृष्टत्वादधमाङ्गमित्यर्थः । निरुपाधिर्गजस्तत्पदार्थात्मको गणेशदेहः, कण्ठादिमस्तकपर्यन्तगजाकृतिमयगणेशदेहत्वात् । निरुपाधिसर्वोत्कृष्टत्वादुत्तमाङ्गमित्यर्थः । तयोर्योगेऽसिपदार्थमयो गणेशदेहः, सम्पूर्णपादादिमस्तकपर्यन्तप्रतिपादनत्वात् । ब्रह्मगणेशयोरभेदः कृतः तत्रातिव्याप्त्यव्याप्तिदोषासम्भवः, सामान्यानुमानसम्भवात् । तद्वत्सर्वदोषनिराकरणसामर्थ्यादित्र ग्रन्थे सर्वत्रैव दोषासम्भवात् । अत्र सिद्धिबुद्धियुक्तोऽपि प्रतिपादितः पञ्चचित्तवृत्तिमयी बुद्धिस्तद्धर्षविषादादिमोक्षप्रदा सिद्धिः, “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” [पा० १ सू० २] इति पातञ्जलसूत्रात् ।

एवं सम्पूर्णतत्त्वमस्यात्मकं गणेशं प्रतिपाद्य अधुना त्वंपद-तत्पदासिपदभिन्नभावशोधनार्थं ग्रन्थारम्भः क्रियते । तत्र त्वंपदशोधनार्थमाह—

त्वमेव केवलं कर्तासि ।

त्वमिति । त्वमेव तत्त्वमसिमयः सन् त्वंपदार्थव्यवहारसत्ताप्रधारकः, प्रणवांशमयत्वात् । केवलं कर्तासि । केवलं यथातथाऽव्यक्तादिस्थूलदेहपर्यन्तं जगन्निर्माणकारकः, ओङ्कारात्तत्त्वोत्पत्तिदर्शनात् । तथापि तद्भावशून्यो बिम्बप्रतिबिम्बवदोङ्कारमयः, केवलपदग्रहणात् । तद्वत्—

त्वमेव केवलं धर्तामि ।

जगत्पालकोऽसि, नाम-रूप-कर्मभेदतया स्वस्वकर्मानुमाणाकृतिभोगप्रद-
त्वात् । तद्वत् --

त्वमेव केवलं हर्तामि ।

प्राकृतलयप्रवर्तकत्वात् ।

एवं त्वंपदार्थं केवलमिति पदेन तदुपाधिहीनतया शोधयित्वा तत्पदार्थशो-
धनार्थमाह —

त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मामि ।

सन् तत्पदार्थव्यवहारसत्ताप्रधारकः, सर्वोपाधिवर्जितांगमयत्वात् । सर्वं
खल्विदं ब्रह्मासीति । सर्वमिदमोङ्कारमयं जगत् खलु नातोपाधिसंशयहीनम् ।
ब्रह्ममिति त्वमेव तत्त्वमसिमयः, सदैव ब्रह्मैक्यभावप्रतिपादनत्वात् । ब्रह्मासि
तत्पदार्थमयत्वात् । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म । तज्जलानति शान्त उपासीत” इति
श्रुतेः । अत्र शान्त उपासीतेति सर्वोपाधिभावमनाहत्य ब्रह्मैक्यभावप्रतिपादन-
त्वात् । तत्पदार्थप्रतिपादकमिदं महाकाव्यं, तज्जलानति सर्वकारणप्रतिपाद-
कत्वात् । एवं तत्पदार्थं ब्रह्मासीति वचनसामर्थ्याच्छोधयित्वाऽसिपदशोधना-
र्थमाह —

त्वं साक्षादात्माऽसि नित्यम् ।

त्वमिति । साक्षादात्मासि नित्यमिति कार्यकारणैक्यभावत्वादात्मनः सातत्य-
गमनं नित्यम्, सर्वाभेदमयत्वात् । त्वंपदार्थान्मा, तदभिन्नत्वात् । तत्पदार्थात्मा,
तदभिन्नत्वात् । एवं यद्यन्मनोवाणीमयं तद्धीनं च तत्र तत्तदभिन्नतया तदात्मा
तदापि तत्तदुपाधिभावहीनत्वान्नित्यमिति पदेन न कार्यं न कारणम्, आत्मनि
सर्वाख्याभावात् ॥ इति अधिदैवतप्रतिपादकः प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थमसिपदार्थं च शोधयित्वा तत्तत्पदार्थमयं गणेशं
प्रतिपाद्य एतत्प्रमाणार्थं स्वप्रतिज्ञां प्रदर्शयन्नाह ।

ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि ॥ २ ॥

ऋतमिति । ऋतममृतात्मकासुरभावाभिमानशून्यं, यथार्थगणेशभक्त्यभिमान-
हीनभाषणत्वात् यथावेदानुभवप्रतिपादनत्वाच्च । वच्मीति कथयामीति । सत्य-
मिति । सदा देश-काल-वस्तु-निमित्तेषु विनश्यत्सु यदविनाशि तत्सत्यम्

सर्वबाधहीनत्वात् । शिव-विष्णवादिनानाब्रह्मप्रतिपादनात्मकदेहेषु गणेशदेहः सम्पूर्णब्रह्मैक्यभावमयः, महावाक्यमयनर-गजाभेदाकृतिधारकत्वात् । इदं सत्यमविनाशीति वच्मि कथयामि ॥ इति स्वप्रतिज्ञात्मकः द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं स्वप्रतिज्ञां सत्यभाषणात्मिकां प्रदर्श्य ऋत-सत्यभाषिणं गणेशो रक्षति सदा. यथार्थस्वभक्तिलुब्धत्वात् तदधीनो भवति । तदेव प्रकटयन्नाह ।

अव त्वं माम् । अव वक्तारम् । अव श्रोतारम् ।
अव दातारम् । अव धातारम् । अवानूचानमव शिष्यम् ।
अव पश्चात्तात् । अव पुरस्तात् । अवोत्तरात्तात् ।
अव दक्षिणात्तात् । अव चोर्ध्वात्तात् । अवाधरात्तात् ।
सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् ॥ ३ ॥

अवेति । त्वं साक्षात्प्रत्यक्षं तत्त्वमस्यात्मकः, अतो मामव । ऋत-सत्यभाषिणं धर्मार्थ-काम-मोक्ष-ब्रह्मभावार्थिनं मां नानाविघ्नसमुदायाद्रक्षेति स्वप्रतिज्ञापालको भव, भक्ताधीनत्वात् । अवेति । अत्र अव त्वं माम् अव वक्तारम् इत्यादिपदेषु सन्धिरार्षः । एवं सर्वत्र ज्ञातव्यम् । वेदेच्छायाः प्रमाणत्वात् । वक्तारं मां त्वद्भूप्रतिपादकं तदनुष्ठानफलवक्तारं च यथार्थप्रदो भव, मदीयकृतफलश्रुतिभोगप्रदत्वात् । श्रोतारं मां मत्कृताथर्वशीर्षादित्वत्स्तुतियथार्थपाठकनानाजनपरीक्षार्थं तच्छ्रवणकर्तारमव, यथार्थश्रोतृप्रियत्वात् । दातारं अथर्वशीर्षादित्वदुपासनदातारं मामव, यथाऽथर्वशीर्षपरम्परासम्प्रदायप्रवर्तकप्रियत्वात् । धातारं त्वत्प्रियकर्मापासन-ज्ञानयोगसाधनस्रष्टारं मामव, यथार्थसाधनप्रियत्वात् । अनूचानं त्वत्प्रियान्यर्षिप्रोक्तमार्गभक्तं कदाचित् भ्रान्ततया संशययुक्तं-तत्संशयनाशकारकं मामव, स्वभक्तभ्रान्तिनाशकप्रियत्वात् । शिष्यम्, मद्बुद्धिस्थेन त्वयोपदिष्टत्वात् । ज्ञानशिक्षाशीलं मामव, स्वशिष्यप्रियत्वात् । पश्चात्तात् त्वद्भक्तिशीलनाशकनानाविघ्नेभ्यो मत्पृष्ठभागदिक्स्थितेभ्यो मामव, स्वभक्ताज्ञातविघ्ननाशकत्वात् । तद्वत्पुरस्ताद्विघ्नेभ्यो मामव इति तद्वदुत्तरदक्षिणोर्ध्वाधरा ज्ञातव्याः । दशदिग्गणप्रार्थनाप्रतिपादकत्वादेकार्थः । सर्वतो विदिगान्तरबाह्यादिनानास्थानस्थितविघ्नेभ्यो मां पाहि पाहि । आदराद्वीप्सा । समन्ताद्ब्रह्माण्डान्तरगतभयात्पाहीति भावः ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ ख० पुस्तके 'पश्चात्' मूले पाठान्तरं दृश्यते परं नैतत्साधु । २ सर्वेन्द्रादर्शपुस्तकेषु 'भूतार्थिनं' इति वर्तते तत्प्रामादिकमेवेति प्रतिभाति ।

एवं ऋत-सत्यशीलरक्षणान्मकप्रार्थनां विधाय हृदिस्थं बृद्धि-परबृद्धिचालकं
नानासिद्धिप्रदायकं च गणेशं प्रार्थयन्नाह—

त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयस्त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयस्त्वं
सच्चिदानन्दाद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वं ज्ञा-
नमयो विज्ञानमयोऽसि ॥ ४ ॥

त्वमिति । अत्र “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्”
[तै० व० २ अ० १] इति महावाक्यप्रतिपादकश्रुत्यर्थं प्रतिपादयति । निहितं
गुहायामिति, हृद्यवस्थितब्रह्मत्वात् । वाङ्मयः, वाणीकथितनामरूपमयत्वात् ।
“एषां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपोऽपामोषधयस्तासां पुरुषस्तस्य वाक्” इति
श्रुतेः । त्वं चिन्मयः, नामरूपाहङ्कृतियुक्तो जीवः, तद्गोकृतत्वात् । “स एव इह
प्रविष्ट आनन्दाग्नेभ्यो यथाऽक्षुरः क्षुरेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये ।
तं न पश्यत्यकृत्स्नो हि सः । प्राणमेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः
शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न
स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति आत्मन्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्वे एकं
भवेति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन ह्येतत्सर्वं वेद यथाह वै पदे-
नानुविन्देदेवं कीर्तिः श्लोकं विन्दते य एवं वेद” इति “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्”
इत्यादिश्रुतिभ्यः त्वमानन्दमय-वाङ्मय-प्रकृतिमय-चिन्मय-पुरुषमयस्ताभ्यां
सृष्ट आनन्दः सुषुप्त्यवस्थात्मकरत्वनमयः, पञ्चकोशबीजत्वात् । “आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात्” [तै० व० ३ अ० ६] इति श्रुतेः । त्वं ब्रह्ममयः,
वाङ्मय-चिन्मयानन्दमयैक्यात्मकत्वात् सदा सत्यपदात्मकत्वाच्च । एतेषां
समुदायार्थैक्यभावप्रतिपादनार्थत्वान्महावाक्यात्मकमाह—त्वं सच्चिदानन्दाद्वि-
तीयोऽसि इति । सत् प्रकृतिभावदोषहीनत्वात्, चित्चैतन्यात्मकत्वात्, आनन्द
भासमन्ताश्रयवस्थानन्दात्मकत्वात्, अद्वितीयः सच्चिदानन्दभेदशून्यत्वादिति ।
इदं महावाक्यं गौणं षोडशमहावाक्यप्रामाण्यात् । चत्वारि महावाक्यानि
मुख्यानि, तत्त्वमस्यादीनि केवलयोगप्रतिपादनवेदान्तसीमाभूतत्वात् । अ-
नन्तं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्नाह । त्वमिति । देहलीदीपन्यायवत्सत्यज्ञानोभया-
भेदमयमुभयप्रकाशकतन्मध्यप्रतिपादनत्वात् । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि, चि-
न्तामणिनामा, चित्तप्रकाशकत्वात् । प्रत्यक्षं हृद्यवस्थितं त्वां पश्यामीति स्वानु-

भवप्रदर्शनात् । “ चिति स्मृतौ ” इति धातुपाठात् । “ इदितो नुम् ” इति पाणिनिस्त्राच्चिन्तायां स्मृत्यां मणिरिव तत्प्रकाशकः । सर्वहृद्यवस्थितं ब्रह्म त्वमेवेति भावः । एवं सत्यं ब्रह्म गुहायां निहितं प्रतिपादितम् । “ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ” इति श्रुतेः । “ सच्च त्यच्च तयोर्योगे सत्त्वं ब्रह्म ” इति श्रुतेः । एवं ज्ञानं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्नाह । त्वं ज्ञानमयः । सच्चिदानन्दाद्वितीयात्मकसत्यब्रह्मणोऽभिन्नः सदा निर्विकल्पात्मकत्वात्संदेकमयत्वात्सत्यब्रह्मणि सच्चिदानन्दाद्वितीयेषु स्वस्वरूपज्ञानप्रदत्वात् । ‘ज्ञा’ अवबोधन इति धातुपाठात्स्वयं सर्वज्ञः, स्वस्य ज्ञात्रभावात् । ज्ञानेन ज्ञायते सर्वं ज्ञानं केन न ज्ञायते ज्ञानात्परज्ञानाभावादिति । विज्ञानमयोऽसि सर्वज्ञभावं त्यक्त्वा स्वमहिम्नि स्थितोऽसि, केवलज्ञानब्रह्ममयत्वात् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । “ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” इति श्रुतेः । अनन्तं ब्रह्म । सत्यज्ञानैक्यात्मकमात्मस्वरूपं हृदि तत्त्वमस्यात्मकार्थप्रतिपादकमहावाक्यात्सत्यं, त्वम्पदार्थमयत्वात् तज्ज्ञानं तत्पदार्थमयत्वादनन्तमसिपदार्थमयस्त्रिविधपदार्थैक्यात्मकब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वात् । निहितं गुहायां गुहा बुद्धिस्तस्यां निहितम्, हृद्यवस्थितबुद्धिपतित्वात् । पञ्चचित्तव्यापारहर्षविषादसमभावयुक्ततत्तद्व्यापारसिद्धिप्रदसिद्धिपतित्वाद्गणेशो हृद्यवस्थितः । “ सत्यं ज्ञानमनन्ते ब्रह्म ” इति श्रुत्यनुभवैक्यात्मगणेशत्वात् । परमे व्योमन्निति दहरोपासनार्थं तदेव कथ्यते । “ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् । तद्भाव विजिज्ञासितव्यं स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते “ एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः ” इत्यादिश्रुतिभ्यः स्वहृद्याकाशस्थितत्वात् । अत्र त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति प्रतिपादनात् हृद्यवस्थितगणेशो ग्राह्यः । प्रत्यक्षं तत्त्वमसीति प्रथमं प्रतिपाद्य पुनः प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति पुनरुक्तिनिवारणत्वात् । न च-एवं संह्रह्यादिवर्णनं पूर्णब्रह्मप्रतिपादकं “ सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ” इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात्-इति वाच्यम् । प्रत्यक्षं तत्त्वमसीत्यत्र मयद्प्रत्ययाभावात्संपूर्णं ब्रह्मात्र प्रतिपाद्य पुनस्त्वं वाङ्मयादिमयद्प्रत्यययुक्तत्वाद्गौणब्रह्मवर्णनमत्रैव मयड्डीनयुक्तप्रतिपादनत्वात् ॥ इत्यध्यात्मप्रतिपादकश्चतुर्थः स्वण्डः ॥ ४ ॥

एवं हृद्यवस्थित गणेशं प्रतिपाद्याव्याकृतब्रह्मात्मक प्रतिपादयन्नाह ।

सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते । सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठ-
ति । सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति । सर्वं जगदिदं
त्वयि प्रत्येति । त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः । त्वं
चत्वारि वाक्पदानि ॥ ५ ॥

सर्वमिति । सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायत इति । त्वत्तोऽव्याकृतात्मन इदं ज-
गज्जायते । व्यवस्थामव्याकृतत्वात् । तदेवोङ्कारात्मकगणेशप्रतिपादनत्वान् ।
गणेशतापिन्याम् । “ ततश्चोमिति ध्वनिरभूत् स वै गजाकारोऽनिर्वचनीया सैव
माया जगद्धीजमित्याह । सैव प्रकृतिरिति गणेश इति प्रधानमिति च मायाशब्-
लमिति च ” इति श्रुतेः । “ ओमिन्येकाक्षरं ब्रह्मेदं सर्वं ब्रह्म ” इति श्रुतेः । गा-
णेशे पार्वत्या तपः कृतं तस्यै वरदानार्थमागतो गणेशश्चोङ्कारात्मकः तद्रूपधा-
रकत्वात् । तद्यथा ।

“ मन्थे नारायणमुखा दक्षिणे च शिवाननः ।

वामे ब्रह्ममुखोऽनन्ते पद्मासनगतो विभुः ” इति स्मृतेः ।

ब्रह्म-विष्णु-रुद्रात्मानोऽकारोकारमकाराः, कण्ठाधस्तदैक्यभावमयत्वात् । शै-
वे शिवेन शिरश्छेदः कृतः शक्तिपुत्रस्य, जीवात्मकत्वात् गणेशाविर्भावहीनत्वाच्च ।
तत्र पुनर्गजमस्तकमानीय सजीवकरणे ब्रह्मविष्णुमहेशैरोङ्कारावाहनं यदा कृतं त-
दा गणेशाविर्भावदर्शनात् । देवीभागवतेऽप्येवं वर्णनत्वाद्गणेशस्य ओङ्कारजगदा-
त्मकत्वात् । शिवपुराणेऽपि गणेशावतारवर्णन आवाहनदर्शनाच्छिवैक्यप्रतिपाद-
नपुराणप्रतिज्ञारक्षणाच्च । न चैवं शिव-विष्णवादय ओङ्कारात्मकास्तत्तन्माहात्म्य-
श्रुतिस्मृतिप्रतिपादनत्वादिति वाच्यम् । तामस-सात्त्विकादिस्वस्वैकगुणमयदेहप्र-
चुरत्वात् । सर्वसारनिर्णयग्रन्थे मया प्रतिपादितमत्र न लिख्यते, ग्रन्थबाहुल्यभ-
यात् । तद्वत्सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठति, स्वस्वकर्मानुकूलपालनभावधारकत्वात् ।
तद्वत्सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति, कल्पान्तमयत्वात् । तद्वत्सर्वं जगदिदं त्वयि
प्रत्येति, प्राकृतलये गुणसाम्यमयत्वात् । “ त्वय्येत्य सदेव अग्र आसीत् ” इति
श्रुतिप्रामाण्यात् । त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः, स्थूल-सूक्ष्म-समपञ्चभूतमयप्र-
णवत्वात् । “ अस्यात्मन आकाशः संभूतः ” इति श्रुतेः । प्रणवविशिष्टात्मनः
पञ्चभूतोत्पत्तिप्रतिपादनत्वात् । त्वं चत्वारि वाक्पदानि । परा-पश्यन्ती-मध्यमा-

वैश्वर्यश्चतस्रो वाचस्त्वच्छ्वाससंभवधर्माधर्मसमज्ञानबोधमयत्वात् । “ सयथाद्रि-
धाग्रेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्व-
सितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनि-
षदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यातान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि ” इति
श्रुतेः प्रणवनिःश्वासमयवेदादित्वात् । “ ओङ्कारप्रभवा वेदाः ” इति स्मृतेः ॥
इत्यधिदैवतवर्णनात्मकः पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

एवमव्याकृतमयं गणेशं प्रतिपाद्य सर्वजनमूलाधारस्थितिं
प्रतिपादयन्नाह ।

त्वं गुणत्रयातीतः । त्वमवस्थात्रयातीतः । त्वं देहत्रयातीतः ।
त्वं कालत्रयातीतः । त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् ।
त्वं शक्तित्रयात्मकः । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् ।
त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं
सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ॥ ६ ॥

त्वमिति ॥ त्वं गुणत्रयातीतो नानाजनदेहमूलाधारः स्थितः संखिगुणदोष-
प्रवृत्तिप्रकाशाज्ञानवर्जितो लिङ्गचक्रस्थराजस-नाभिचक्रस्थसात्त्विके-दृक्चक्रस्थ-
तामसभावहीनत्वात्रिगुणमूलाधारमयः, प्रणवमयत्वात् । त्वमवस्थात्रयातीत
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाभावहीनत्वात् । त्वं देहत्रयातीतः, स्थूल-सूक्ष्मानन्ददेह-
षड्भावहीनत्वात् । त्वं कालत्रयातीतः, उत्पत्ति-स्थिति-लयकालभावहीनत्वात्
त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् । गुदचक्रं प्रणवमयं तत्र स्थितः, सर्वचक्र-
मूलाधारमयत्वात् । मूलाधारसंज्ञारूपं, सदाखण्डस्वानन्दघनत्वात् नित्यं त्रिगु-
णभाववर्जितत्वाच्च । त्वं शक्तित्रयात्मकः । जगद्दुत्पत्ति-स्थिति-लयत्रिविधश-
क्त्याधारात्मकत्वात् । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् । स्वात्मौनन्दब्रह्मैक्यं
समाधिना कृत्वा जीवन्मुक्ततया देहप्रारब्धभोगप्रतीक्षका योगिनस्त्रैगुण्या-
त्मकं त्वां नित्यममृतात्मकत्वाद्ध्ययन्ति, स्वदेहमूलाधारचक्रस्थध्यानसुलभ-
त्वात् । त्वं ब्रह्मा जगत्सृष्टिनिर्माणकर्ता, रजोविशिष्टप्रवणत्वात् । त्वं विष्णु-
र्जमत्पालकः, सत्त्वविशिष्टत्वात् । त्वं रुद्रो जगत्संहारकः, तमोविशिष्टत्वात्
त्वमिन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यभोक्ता, परमैश्वर्यविशिष्टत्वात् । त्वमग्निः सर्वयज्ञभोक्ता

सर्वदेवमुखतृप्तिकारकविशिष्टत्वात् । त्वं वायुः सर्वप्राणभृतसर्वजनप्राणप्रवेश-स्था-
पनोत्क्रमणविशिष्टत्वात् । त्वं सूर्य उदयास्न-दिवस-गात्रिप्रकाशकः, सर्वजनकर्म-
प्रवर्तकविशिष्टत्वात् । त्वं चन्द्रमाः सर्वौषधिजीवनात्मकः, जमदन्नमयविशिष्ट-
त्वात् । ब्रह्मादिचन्द्रपर्यन्तानामष्टानां स्वस्वव्यापारप्रवर्तकात्मकः । श्रुतयो न
लिख्यन्ते, सर्वप्रसिद्धत्वात् । एतदन्तर्गतदेवदेवेश्वरा ज्ञातव्या, अष्टविशिष्टगणेश-
प्रतिपादनत्वाद्विचारतदन्तर्गतसम्भवाच्च । त्वं ब्रह्म सर्वजनबुद्धिस्थजीवमयो, ना-
नास्वभावप्रकृतिभोक्तृविशिष्टत्वात् । भूः भूर्लोकस्त्वमेव, तद्विशिष्टत्वात् । भुवः
भुवर्लोकस्त्वमेव, तद्विशिष्टत्वात् । स्वः स्वर्लोकस्त्वमेव, तद्विशिष्टत्वात् । ॐ
प्रणवस्त्वमेव, सर्वमूलाधारचक्रस्थितविश्वचालकत्वात् ॥ इत्यध्यात्मप्रकाशकः
षष्ठः स्वण्डः ॥ ६ ॥

एवं साधिदैवताध्यात्मप्रकारयुक्ततन्वमम्यात्मकं प्रणवात्मकं च गणेशं प्रति-
पाद्य तदनुभवप्रकाशकगणेशविद्यां प्रकटयन्नाह—

गणादिं पूर्वमुच्चार्य वर्णादींस्तदनन्तरम् ।
अनुरवारः परतरः । अर्धेन्दुलमितम् ।
तारेण रुद्धम् । एतत्तव मनुस्वरूपम् ।
गकारः पूर्वरूपम् । अकारो मध्यमरूपम् ।
अनुस्वारश्चान्त्यरूपम् । बिन्दुरुत्तररूपम् ।
नादः सन्धानम् । स० हिता सन्धिः ।
मैषा गणेशविद्या । गणक ऋषिः ।
निचूद्रायत्रीछन्दः । गणपतिर्देवता । ॐ गं ॥ ७ ॥

गणादिमिति । पूर्वं प्रथमं गणादिं गकारं, गणशब्दादिभूतत्वात् । उच्चा-
र्य-स्वमुखेनोच्चारणं कृत्वेति । तदनन्तरं वर्णादिः । वर्णा अक्षराणि तदादिरका-
रः, तस्य आदौ कथितत्वात् । तस्मादकारात्परतरोऽनुस्वारः । गकार आदिस्त-
स्मात्परोऽकारस्तस्मात्परोऽनुस्वारः परतरः । कीदृशोऽनुस्वारः अर्धेन्दुलमितः,
सानुनासिकत्वात् । एवमेकाक्षरमन्त्रात्मिकां विद्यां प्रतिपाद्य सशक्तिकमन्त्रं प्र-

* अत्र ' वर्णा अक्षरास्तदादिरकारोकारादिवर्णकथितत्वात् ' इति सर्वेष्वर्धेऽनुस्वारेषु दृश्यते
नत्प्रामादकामति प्रतिभाति ।

कटयन्नाह । तारेणेति । तारेण प्रणवेन *ऋद्धं युक्तम् । प्रणवयुक्तैकाक्षरमन्त्र-
त्वात् । तत्रादौ प्रणवमुच्चार्य पश्चादेकाक्षरोच्चारणम् । “ आदौ प्रकृतिमुच्चार्य
पश्चात्पुरुष उच्यते ” इति स्मृतेः । रुद्रयामले एकाक्षरगणेशकवचे मन्त्रोद्धारः
कृतः । तत्र प्रणवस्य शक्तित्वप्रतिपादनात् । तद्यथा । “ गं बीजं शक्तिरो-
द्धारः सर्वकामार्थसिद्धये ” । इति । तव गणेशस्य मनुस्वरूपं मन्त्रस्वरूपमेतत्,
सर्वसिद्धिप्रदगणेशानुभवप्रकाशकसामर्थ्ययुक्तत्वात् । एवं ‘गणादिं पूर्वमुच्चार्य’
इत्यादि-‘तारेण ऋद्धं’ इत्यन्तेन सङ्केतश्रुतिवाक्यप्रतिपादितमन्त्रं जना न
ज्ञास्यन्ति, मन्दबुद्धित्वात् । तदर्थं स्वयमेव सुलभतया तदेवाह । गकार इति ।
पूर्वरूपं आदिप्रोक्तरूपं गकारः, मध्यमरूपं अकारः, अन्त्यरूपं अनुस्वारः, उत्त-
ररूपं अनुस्वारोत्तररूपं बिन्दुः, सानुनासिकात्मकत्वात् । तारशब्दस्तु न
वर्ष्यते, स्फुटत्वात् । एतेषां भिन्नानां गकारादिचतुर्णां सन्धानमेकीकर-
णसाधनं नादः, नादप्रेरितैकभावोच्चारणयोग्यसामर्थ्यात् । एतेषां नादप्रेरिता-
नां सन्धिः सम्मिलनं संहिता, यथाक्रमोच्चारणैक्यभावप्रकाशकत्वात् । या ‘ग-
णादिं पूर्वमुच्चार्य’ इत्यादि-‘तारेण ऋद्धं’ इत्यन्तेन पूर्वं प्रतिपादिता सै-
षाऽधुना-‘गकारः पूर्वरूपं’ इत्यादि-‘संहिता सन्धिः’ इत्यन्तेन प्रतिपादित-
त्वात् । गणेशविद्या गणेशज्ञानप्रदा, मन्त्रात्मकगणेशमूर्तिमयजपस्य गणेशसन्तु-
ष्टिकारकत्वात् । विद् ज्ञाने इति धातुसामर्थ्यात् एकाक्षरमन्त्रस्तत्त्वमस्यात्मक-
गणेशमयः प्रतिपादितः । यन्त्रस्थमन्त्रपूजनस्य सर्वसिद्धिप्रदत्वान्मन्त्रमयमूर्तेः
सर्वशास्त्रप्रतिपादितत्वाच्च । तत्रोद्धारयुक्त ओद्धारशक्तिविहारजगन्मयप्रतिपादि-
तत्वात् पूर्वोक्ततत्त्वमस्यात्मकोऽद्धारात्मकद्विविधसामर्थ्ययुक्तत्वं मन्त्रस्य प्र-
तिपादितम्, तदुपासनस्य प्रत्यक्षगणेशसमत्वात् । गणक ऋषिः । अत्रर्ष्यादिन्या-
सा मन्त्रशास्त्रोक्ता ग्राह्याः, तस्य वेदोपाङ्गत्वात् । तद्यथा । ॐ अस्यैकाक्षरगणप-
तिमन्त्रस्य, गणक ऋषिः, निचृद्गायत्री छन्दः, गणपतिर्देवता, गं बीजम्, ॐ
शक्तिः, गणपतिप्रीत्यर्थं सकलाभीष्टसिद्धयर्थं च जपे विनियोगः । गणकऋषये
नमः शिरसि । निचृद्गायत्रीछन्दसे नमो मुखे । गणपतिदेवतायै नमो हृदये । गं-
बीजाय नमः गुह्ये । ॐ शक्तये नमः पादयोः । अथ षडङ्गन्यासः । ॐ गां
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ गीं तर्जनीभ्यां नमः । ॐ गूं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ गैं
अनामिकाभ्यां नमः । ॐ गौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ गः करतल-करपृष्ठाभ्यां

* अत्र सर्वत्रापि ‘रुद्धम्’ इति इदानींतनानां केषांचित् वैदिकानां पाठः । अर्थस्त्वेक एव ।

। एवं हृदयादिन्यास कर्तव्य इति । वक्ष्यमाण न्यास कृत्वा मानसैः पञ्चोपचारैः पूजयेत् । तद्यथा । ॐ लं पृथिव्यात्मने गणेशाय गन्धं *समर्पयामि । ॐ हुं आकाशात्मने गणेशाय पुष्पं स० ॥ ॐ वं वाय्वात्मने गणेशाय धूपं स० । ॐ रं तेजात्मने गणेशाय दीपं स० । ॐ व अमृतात्मने गणेशाय नैवेद्यं समर्पयामि । इति पञ्चभतबीजात्मकपञ्चोपचारार्पणं मानसी पूजा कथ्यते इति संक्षेपः । सर्वं मन्त्रशास्त्रोक्तविधिवत्कार्यम्, शीघ्रसिद्धिप्रदत्वात् ॥ इति गणेशविद्यान्मकार्थप्रतिपादकः सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

एवं गणेशविद्यां प्रतिपाद्य गणेशगायत्रीमन्त्रं प्रकटयन्नाह —

एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि ।

तन्नो दन्ती प्रचोदयात् ॥ ८ ॥

एकदन्तायेति । एकदन्ताय एकशब्दाख्या माया । दन्त शब्दाख्यो मायिकः तयोर्योग एकदन्तः तस्मै । विद्महे जानीमहे । सदा सर्वप्रदत्वात् । तदेव मौद्गले ।

“ एकशब्दात्मिका माया तस्याः सर्वे समुद्रवमः ।
भ्रान्तिदं मोहदं पूर्णं नानास्वलात्मकं किल ॥
दन्तः सत्ताधरस्तत्र माया चालक उच्यते ।
विम्बेन मोहयुक्तश्च स्वयं स्वानन्दगो भवेत् ॥
माया भ्रान्तिमयी प्रोक्ता सत्ता चालक उच्यते ।
तयोर्योगं गणेशोऽयमेकदन्तः प्रकीर्तितः ॥ ” इति ।

वक्रतुण्डाय । जगत्सर्वजनसाधारणं, मनोवाणीमयत्वात् । तस्माद्ब्रह्ममात्मरूपं गोवाणीहीनत्वात्तदेव मुखं यस्य स वक्रतुण्डो जगन्मर्यकण्ठाद्य आत्मान्मकस्तकत्वात्तस्मै । तद्यथा मौद्गले ।

* अत्र कल्पयामिति युक्तमिति प्रतिभाति । समर्पणं तु प्रत्यक्षतया आर्पमाणस्योपचारस्यैव षडिति न मानसस्य अतः कल्पयामीत्येव युक्तम् । अन्यत्रापि मानसपूजायां “ लं पृथिव्यात्मने गन्धं ” कल्पयामि इति दृश्यते इति दिक् ।

† अत्र ‘ तेजात्मने ’ इति पाठः साधोयानिति भाति ।

१ ग० ॐ ‘ सं सर्वोत्तमने गणेशाय सर्वोपचारान् ताम्बूड-दक्षिणा-मन्त्रपुष्पं समर्पयामि ’ इति अधिकं ८० सर्वोपचारानिति नास्ति, २ ख. ग. घ. ङ. ०र्णस्वान्मानं ३ क० ख० ग० घ० १० दन्तिः प्र०, ४ ख० ०ःमयः क०

“ विम्बं मायायुतं वक्रं मोहितं सिद्धि-बुद्धिगम् ।
 तद्भावं हन्ति तुण्डेन तेनायं वक्रतुण्डकः ॥
 माया सुखं मोहयुतं तस्माद्वक्रमिति स्मृतम् ।
 परं ब्रह्म तयोर्योगे वक्रतुण्डोऽयमुच्यते ॥
 कण्ठाधो मायया युक्तो मस्तकं ब्रह्मवाचकम् ।
 वक्रारुयं तस्य विमेश तेनायं वक्रतुण्डकः ॥ ” इति

धीमहि ध्यायेम इति । तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । तद्ब्रह्मात्मको दन्ती द-
 न्तोऽस्यास्तीति सर्वसत्तात्मकत्वात् । स्वभक्त्यै प्रचोदयात् प्रेरयतु, बुद्धिपति-
 त्वात् । अयं गायत्रीमन्त्रोऽपि सर्वसिद्धिप्रदायकः । गणेशः गायकं त्रायतीति
 व्युत्पत्तिबलात् ॥ इति गायत्रीमन्त्रप्रतिपादनात्मकोऽष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

एवमादौ नाममन्त्रं मध्य एकाक्षरमन्त्रमन्ते गायत्रीमन्त्रं च इति त्रिविधं
 मन्त्रं प्रतिपाद्य तद्वचानार्थमाह—

एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम् ।
 रदं च वरदं हस्तैर्बिभ्राणं मूषकध्वजम् ॥
 रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवाससम् ।
 रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् ॥
 भक्तानुकम्पिनं देवं जगत्कारणमच्युतम् ।
 आविर्भूतं च सृष्ट्यादौ प्रकृतेः पुरुषात्परम् ॥
 एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी योगिनां वरः ॥ ९ ॥

एकदन्तमिति । एकदन्तं पूर्वोक्तार्थात्मैकदक्षिणदन्तयुक्तम् । “ भक्तवामरदं ”
 इति स्मृतेः । चतुर्हस्ते, चतुर्भुजयुक्तत्वात् ।

“ स्वर्गेषु देवताश्चायं पृथ्व्यां नरांस्तथाऽतले ।
 असुरान्नागमुख्यांश्च स्थापयिष्यति बालकः ॥
 तत्त्वानि चालयन्विप्रास्तस्मान्नाम्ना चतुर्भुजः ।
 चतुर्णां विविधानां च स्थापकोऽयं प्रकीर्तितः ” ॥

इति स्मृतेः । दक्षिणोर्ध्वहस्तादारभ्य दक्षिणाधोहस्तपर्यन्तं पाशाङ्कुश-दन्त-
 वरदानि धारयति, स्वभक्तरक्षणार्थत्वात् ।

“ पाशं मोहमयं तस्य स्वभक्तमोहनाशनम् ।
नियन्त्रारूपं तथा ब्रह्म भद्रशश्व महात्मनः ॥
दुष्टनाशकरं ब्रह्म दन्तः सर्वाग्निनाशकन् ।
वरं सकामिकानां च कामदं ब्रह्म तत्स्मृतम् ॥ ”

इति स्मृतेः । मूषकध्वजम् । सर्वान्नर्यामी सर्वजन्तुहृद्गत मन् सर्वजन्तुक-
द्भोगभोक्ता चोरो जन्त्वज्ञातमर्वस्वहाक्त्वात् जन्तुक्रतपाप-पुण्याववर्जितत्वात् ।
स एव गणेशसेवार्थं मूषको बभूव । मूष् स्तेये इति धात्वर्थान् । तद्यथा ।

“ मूषकं व्यापकारूपं च पश्यन्ति वाहनं पम्प ।
तेन मूषकवाहोऽयं वेदेषु कथिताऽभवत् ॥
मुष्स्तेये तथा धातुर्ज्ञातव्यस्तेयब्रह्मधृक् ।
नाम-रूपात्मकं सर्वं तत्रामहह्य वर्तते ॥
नाम-रूपेषु ये भोगास्तेषां भोक्तृतया स्थितः ।
भोगेषु भोगभोक्ता च ब्रह्माकारेण वर्तते ॥
अहंकारयुतास्तं वै न जानान्त विमाहताः ।
वयं भोक्तार एवं ते मानयान्त विशंधनः ॥
ईश्वरः सर्वभोक्ता च चोरवत्तत्र संस्थितः ।
तदेवं मूषकः प्रोक्तो मनुजानां प्रचालकः ॥
मायया गूढरूपः स भोगान्भुङ्क्ते हि चोरवत् ॥ ”

इति स्मृतिभ्यः । रक्तम्, रक्तवर्णशरीरत्वात् । लम्बोदरम्, स्त्रोदरे सर्वस्या-
पि प्रतिष्ठितत्वात् स्वस्य न कस्याप्युदरस्थत्वात्, स्त्रोदरोद्भवसर्वजगत्त्वान्
स्वस्य न कस्याप्युदरभवत्वाच्च । तथा च ।

“ लम्बोदरोऽयमेकश्च वेदे संकथितोऽभवत् ।
न वयं तादृशा वेदे लम्बोदरप्रवाचकाः ॥
तस्योदरात्समुत्पन्नं नानाविश्वं न संशयः ।
नानाब्रह्म तथेशश्च अन्ते तत्र स्थितोऽभवत् ॥
मध्ये कलांशरूपेण ऋडिते गणनायकः ।
अतः सर्वादिपूज्यश्च सर्वपूज्यो बभूव ह ॥
सर्वेषां जनको माता तथा सर्वप्रदायकः ।
तत्र किं संशयं विप्राः कुरुथ ब्रह्मणस्पतौ ” ॥

इति स्मृतिभ्यः । शूर्पकर्णकम् । गणेशो योगिमुखोद्गतजनकर्णमार्गहृद्गतः
सन् शूर्पवत्पापपुष्परजो दूरीकरोति, ब्रह्मप्राप्तिकारकत्वात् । तद्यथा ।

“ रजोयुक्तं यथा धान्यं रजोहीनं करोति च ।
 शूर्पं सर्वनराणां वै योग्यं भोजनकाम्यया ॥
 तथा मायाविकारेण युक्तं ब्रह्म न लभ्यते ।
 त्यक्त्वोपासनकं तस्य शूर्पकर्णस्य सुन्दरि ॥
 शूर्पकर्णं समाश्रित्य त्यक्त्वा मलविकारकम् ।
 ब्रह्मैव नरजातिस्थो भवेत्तेन तथा स्मृतः ॥
 तेनायं शूर्पकर्णश्च वेदेषु कथितोऽभवत् ।
 तं भजस्व विधानेन शान्तियुक्ता भविष्यसि” ॥

इति स्मृतिभ्यः । रक्तवाससम्, सदा रक्तवस्त्रप्रियत्वात् । रक्तगन्धानुलि-
 माङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितमिति, रक्तवर्णप्रियत्वात् । मौद्गले पञ्चवर्णवरप्रदो गणेशो
 बभूव । तत्र रक्तरङ्गेण पुनस्तपः कृत्वा रक्तरङ्गप्रियः सदा कृतः, स्ववरदानरक्ष-
 णार्थत्वात् रक्तवर्णप्रिय इति । भक्तानुकम्पिनम् । तत्र भक्तिर्गणेशैकतत्परा
 इद्वलोक-परलोकविषयेच्छाहीनात्मिका, कायिक-वाचिक-मानसिक-सांसर्गिक-
 तदेकरसयुक्तत्वात् । तद्यथा सङ्क्षेपतः ।

“ इत्येवं नवधा भक्ती रसयुक्ता कृता मयि ।
 क्षणमात्रं न सहते चित्तं मद्रसवर्जितम् ॥
 तैदा सम्पूर्णभक्तश्च जातो वै नात्र संशयः ।
 अहं मोहेन संयुक्तस्तत्र तिष्ठामि सर्वदा ” ॥

इति स्मृतेः । देवम्, सर्वत्र तत्तद्गुणेण क्रीडाकारकत्वात् । दिवु क्रीडायां इति
 धात्वर्थात् । जगत्कारणमनादित्वात्सर्वपूज्यादिपूज्यत्वात् । “ज्येष्ठराजम्” इति
 श्रुतेस्तज्ज्येष्ठाभावात् । न चैवं-नानावेदशाखापाठेषु कुप्रान्यदेवो ज्येष्ठराजस्तत्पर-
 ज्येष्ठाभावादिति वाच्यम्, सर्वपूज्यादिपूज्यगणेशान्यहीनत्वात् ज्येष्ठादिपूज्यसर्व-
 पूज्यसम्प्रदायदर्शनात् अन्यत्र लिङ्ग-दैवतवद्गौणत्वाच्च । अच्युतम्, स्वानन्दवा-
 सित्वात्कैलास-वैकुण्ठादिलोकगुणमयनाशात्मकत्वाच्च । सर्वसारनिर्णयग्रन्थे मया
 लोकनिर्णये कथितमत्र न लिख्यते, ग्रन्थबाहुल्यभयात् । आविर्भूतं च सृष्ट्यादौ
 प्रकृतेः पुरुषात्परम् । प्रकृतिः सर्वमयी, प्रकृष्टसर्वाकृतित्वात् । पुरुषः सदेकः ।
 प्रकृतिमयपुरिशयत्वात्ताभ्यां परं, प्रकृति-पुरुषैकात्मकत्वात् । सृष्ट्यादौ प्रकृति-
 पुरुषसृष्टेरादावाविर्भूतं, तच्चमस्यात्मकशरीरत्वात् । एवं नर-गजाभेदैकदन्तादि-

चिह्नयुक्तं यो नित्यं ध्यायति स योगी, ब्रह्मैक्यात्मकत्वात् । योगाश्च तच्चित्तनिरोध
[पा०यो०१सू०२] चित्तं पञ्चविधम् । क्षिप्तं महं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्त
स्य भूमयः, व्यासकृतभाष्ये प्रतिपादितत्वात् । तत्र नरेण यत्र चित्तं क्षिप्तं तत्र
तदनुभवयुक्तं भवति तत्क्षिप्तम्, सर्वमायामोहयुक्तजनहृत्स्थत्वात् । यत्र नरेण चित्तं
क्षिप्तं तज्ज्ञानतया नानाज्ञानभ्रमधारकत्वान्मूढम्, पिशान्तुल्यनगृह्णन्मन्वान् ।
मुमुक्षूणां चित्तं विक्षिप्तं संसाराविषयांस्तिरस्कृत्य ब्रह्मपरं तदापि ब्रह्मानुभवहीनं,
विषयासक्तत्वाद्ब्रह्मानुभवसुखहीनत्वान्नानातपः परत्वाच्च । अन्न-प्राणाद्यन्याकृत-
पर्यन्तानुभवयुक्तमेकाग्रं चित्तं, सर्वैक्यसमाधिसुखयुक्तत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मानुभवसुखयुक्तं निरुद्धारुच्यं, सर्वैक्यभावहीनत्वाद्ब्रह्मपरत्वाच्च ।

“ मनसो वृत्तिहीनस्य ब्रह्माकारेण या स्थितिः ।

असंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते ” ॥

इति स्मृतेः । ततस्तत्त्वमस्यनुभवसुखयुक्तं निरोधभूमिहीनत्वाच्चित्तवृत्तिनि-
रोधात्मकं पञ्चभूमिर्वर्जितं ब्रह्मभूतप्रकाशकत्वात् । त्वंपद-तत्त्वमिदमिदविभा-
गशून्यत्वाच्च । एवं चित्तं जित्वा योगी भवतीति, ब्रह्मैक्यान्मकत्वात् । योगिनां
शुक-वामदेवादीनां वरो गणेशभक्तिपरायणत्वात् प्रत्यक्षतत्त्वमसिशरीरभृन्नवधा-
चित्तप्रवेशकापिक-वाचिक-मानसिक-सांसर्गिकसदाब्रह्मतत्परचेष्टात्मकत्वात् वे-
दादिदृढतज्ञानजनोद्धारकत्वाच्च । न चैवम् योगीदर्शनस्पर्शनादिजनोद्धारकत्वात्
प्रारब्धक्षयब्रह्मैक्यत्वात् श्रेष्ठतम इति वाच्यम् । नवधा चित्तशून्यवद्धारकत्वा-
द्धेदादिदृढतनानोपदेशदीनत्वात्प्रारब्धक्षये स्वयमेव ब्रह्मैक्यत्वाज्जनोद्धारकृत-
त्वाद्योगी श्रेष्ठः । गणेशयोगी तु श्रेष्ठतमः, पूर्वोक्तब्रह्मचेष्टापरत्वाज्जनोद्धारक-
त्वाच्च । न चैवं शिव-विष्ण्वादिध्यानयुक्तोऽपि योगिनां वरः, तत्तद्भक्तिपरायण-
त्वादिति वाच्यम् । तेषामथर्वशिरःसु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यात्मकशरीराभावा-
द्योगिपदाभावाच्च । तत्र परमहंसा योगिनो गणेशा भवन्ति, योगिपदस्य पर-
महंसपरत्वात् एकगणेशार्थर्वशीर्षप्रतिपादनत्वात् अन्यदेवाधिकारशून्यत्वाच्च ।
दण्डहीनाः परमहंसा ब्रह्मभूतांस्तद्वन्दनं ब्रह्मशब्दाभिधम्, नारायणात्मकभा-
वात् । “ दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् ” इति स्मृतेः । गणेशयो-
गिवन्दनं गणेशशब्दाभिधं च, परमहंसानां वरत्वात् ॥ इति ध्यानात्मकां
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

एवं ध्यानं प्रतिपाद्य स्तुत्यर्थमाह —

* पातञ्जलयोगसूत्रेषु प्रथमपादस्य प्रथमसूत्रभाष्ये द्रष्टव्यमेतत् ।

१ क० परत्वा० । २ ग० चित्तं प्रवेश्य कायिक० । ३ ग० य० ड० । ४ ता वन्दने यद्ग० वन्दनब्रह्मः ।

नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रथमप-
तये नमस्तेऽस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्नना-
शिने शिवसुताय वरदमूर्तये नमः ॥ १० ॥

नमः इति । व्रातपतये देवादिव्रातानां जीवानां पतित्वात्ते तुभ्यं नमः । गण-
पतये ब्रह्म-विष्णु-महेशादिगणानां पतित्वात् ईश्वरत्वात् ते नमः । “ब्रह्मविष्णवा-
दिगणानामीशभूतमित्याह । तद्गणेश इति । तत्परमित्याह । यमेतेनाप्नुवन्तीति”
इति श्रुतेः । प्रथमपतये वर्णानां ब्राह्मणः प्रथमो मुख्यत्रिवर्णगुरुत्वात् । ब्राह्म-
णेषु योगी प्रथमो, महावाक्यानुभवयुक्तत्वात् । एवं जनानामीश्वराणां ब्राह्मणा-
नां च प्रथमाः श्रेष्ठास्तेषां पतिस्तदादिपूज्यतत्पूज्यत्वात्ते नमः । लम्बोदराय ते
नमोऽस्तु । एकदन्ताय नमः । विघ्ननाशिने कालात्मकभयहारिणे नमः, अमृता-
त्मकपदप्रदत्वात् । तदेव कथ्यते । अभिनन्दनराज्ञेन्द्रभागहीनयज्ञारम्भः कृतः ।
तज्ज्ञात्वा कुपितेनेन्द्रेण कालमावाह्य तद्यज्ञभङ्गायाऽऽज्ञापितः । स कालपुरुषस्त-
द्धर्मं ज्ञात्वा विघ्नासुरो बभूव । जन्ममृत्युमयं जगत्कालाधीनं, त्रिलोकभ्रमणत्वात् ।
ब्रह्मानुभवयुक्तजनैः कालं जित्वाऽमृतमयो भवति तज्ज्ञानकारणं सत्कर्मसाधनेना-
न्तःकरणशुद्धिस्ततो ब्रह्मानुभवपात्रत्वात्तद्धर्मं ज्ञात्वा सत्कर्मनाशनार्थं विघ्नो ब-
भूव । सत्कर्महीनं जगत् कालाधीनं सदा मलिनान्तःकरणयुक्तत्वात् । ततोऽभिन-
न्दनं हत्वा यत्र तत्र दृश्यादृश्यस्वरूपधृक्कालः सत्कर्मखण्डनं चकार । कालाज्ञान-
भावात्ततो भ्रान्ता वसिष्ठादयो ब्रह्माणं शरणं ययुः । तेनाज्ञप्ताः पार्श्वपुत्रं गणेशं
तुष्टुवुः, गणेशान्यदेवस्य कालनाशसामर्थ्याभावात् । ततो गणेशेन विघ्नासुरः प-
राजितः । स शरणं ययौ । तदा स्वाज्ञावशवर्तिनं विघ्नं चकार । विघ्नेन प्रार्थि-
तो विघ्नराजाख्यो बभूव । तदादि गणेशादिपूजनहीनं तत्स्मरणहीनं यत्सत्कर्म
तत्र विघ्नप्रादुर्भावः । एवं नियमं कृत्वा तं स्वसमीपे स्थापयामास । एवं स्कान्दे वि-
नायकमाहात्म्ये मौद्गले च प्रतिपादितत्वात् । वेदादिषु विघ्नो भगवानिति कथ्यते,

* अत्र ‘प्रथमपतये’ इति इदानीन्तनानां सर्वेषां वैदिकानां पाठः । अयमपि सार्धयानेव । प्रमथ-
तीति प्रमथः । शम्भोः पारिषदाः प्रमथसंज्ञकाः । तदुक्तं कालिकापुराणे एकोनत्रिंशाध्याये ।

ध्यानस्थं परिचर्यन्ति मलिलादिभिरीश्वरम् ।

नानाशस्त्रधराः शम्भोर्गेणास्तु प्रमथाः स्मृताः ॥

प्रमथान्ति च यज्ञेषु युध्यमानान्महाबलान् ।

ते वै महाबलाः शूराः संख्याता वसुकोटयः ॥ १ ॥

इति शिवसुतत्वात् प्रमथसंज्ञकानां शिवगणानां पतिः इति यथासम्भवं योजनीयम् ।

१ ग० घ० ङ० ब्रह्मणां च. २ क० ख० ग० घ० ङ० जनोऽकालमितिपाठः. ३ क० ख०
ग० घ० ङ० तदादिमारभ्य गणेशादि.

कालमयत्वात् कालाधीनसृष्टि-स्थिति-लयत्वाच्च । ब्रह्म-विष्णु-महेशः वयं ब्रह्माण
इति मदयुक्ताः सन्तो वेदमार्गं त्यक्त्वा स्वेच्छाविहारिणो यदा भवन्ति, तथा
सविघ्ना अमुरैः पराजिताः स्वेच्छाविहारभङ्गा भवन्ति । पुनर्ब्रह्माभयानं त्य-
क्त्वा गणेश एक एव स्वेच्छाचारी ब्रह्मशरीरत्वात्, एवं ज्ञात्वा शरणं गच्छ-
न्ति तदा स्वस्वसामर्थ्ययुक्ता असुरान्विजित्य स्वपदम्या इश्वरा भवन्ति, वि-
घ्नाधीनत्वात् । विशेषेण जगत्सामर्थ्यं हन्तीति विघ्न इति न्युत्पत्तिबलाद्विघ्नसमं
न किञ्चिदिति संक्षेपार्थः । तद्यथा । “ भगवन्तो विघ्नविनायकौ प्रीयेताम् ”
इति पुण्याहवाचनवचनत्वात् । स्कान्दे ।

“ उक्त्वैवमाह्वयत्स्कन्दः शक्ररतं कालरूपिणम् ।
य इदं मायया मोह्य कलयत्यखिलं जगत् ” ॥ इति ॥
विघ्नरूपेण घोरं स कालपुरुषो भुवि ।
गर्जनादखिलाँलोकान्कम्पयामास वेगवान् ” ॥
इति ॥ योगवासिष्ठे भृगुं प्रति कालवाक्यम् । तद्यथा ।
“ मा तपः क्षपयानुद्धे कल्पकालमहानलैः ।
यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ॥
ब्रह्माण्डावल्यो ग्रस्ता निर्गीर्णा रुद्रकोटयः ।
भुक्तानि विष्णुवृन्दानि क्व न शक्ता वयं मुने ” ॥

इति स्मृतिभिः । विघ्नं महाकालं हरति तस्मै नमः । “ अथ ह आत्मा स
सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल
एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाय ” इति श्रुतेः । लोकानामसम्भेदाय
विघ्नभयस्वमर्यादायुक्तलोकत्वात् । शिवसुताय । तद्यथा । गणेशेन सृष्टाः शि-
वादयस्तपश्चक्रुः । तत्रादौ शिवहृदि ब्रह्मानुभवो बभूव, समाधिक्रियाधिक्या-
त् । ततो हृदि गणेशं ददर्श संस्तुत्य प्रार्थनां चकार । ‘त्वं मे पुत्रो भव’त्वत्पिबृ-
तारकत्वात् । ‘तदहं माया-मोह-भयहीनश्चरामि’ गणेशजनकत्वादिति । तदेव
विनायकसंहितायां मयूरेशक्षेत्रमाहात्म्ये ।

“ ध्याने मनसि मे जातः पुत्रत्वं पालय प्रभो ।
मम पुत्र इति ख्यातो लोकेऽस्मिन्भगवन्भव ” ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः । त्रिगुणावतारैर्ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्यैरवध्यासुरनाशनार्थं
कलांशगणेशावतरणं सर्वत्र प्रसिद्धम् । तदवतारचरित्रज्ञापनार्थत्वादत्र शि-
वसुत इति कथितः, वेदप्रामाण्येषु पुराणेषु नानावतारप्रतिपादनात् । न

शैवम् तपःप्रार्थितगणेशः शिवसुतः, तत्र शिवः श्रेष्ठो गणेशजनकत्वादिति वाच्यम् । एवं शिव-विष्ण्वाद्यवतारचरित्रत्वादनादिसम्प्रदायत्वाच्च । विष्ण्वथर्वशीर्षे “ ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ” इति श्रुतेः । देवकीपुत्रत्वेन विष्णोर्न कनिष्ठत्वापत्तिः, भक्तवाञ्छितकृतत्वाद्भक्ताधीनदेवेशत्वाच्च । ते नमः वरदमूर्तये, सर्वेश्वरजनवरदत्वात् प्रत्यक्षं वरदमूर्तिः स्ववरदाभावाच्च । न चैवं शिव-विष्ण्वादयो वरदमूर्तयः, स्वस्वभक्तवरदत्वादिति वाच्यम् । शिव-विष्ण्वादिवरदगणेशत्वाद्गणेशवरदाभावात् । ननु शिवपुराणे गणेशवरदः शिवः कथितः, ‘सर्वादिपूज्यो भव’ इति वचनादिति चेन्न । शिवपुत्रभावरक्षणार्थत्वात्, पितृदत्ताधिकारपरायणपुत्रत्वात् दशरथदत्तयुवराजाधिकारयुक्तरामचन्द्रवत्पुरातनसंप्रदायत्वात् ते नमः । ‘व्रातपतय’ इत्यारभ्य ‘वरदमूर्तये नम’ इतिपर्यन्तमष्टनामनमनम्, तदन्तर्गतसर्वनामत्वात् । नाममन्त्रतत्त्वमस्यात्मकसत्यवादिभक्तारक्षणात्मकोङ्कारात्मकैकाक्षरविद्यागायत्रीध्यानस्तुतिप्रतिपादकमष्टमार्गप्रकाशकत्वादष्टाङ्गमिति ॥ इतिस्तुतिप्रतिपादको दशमः स्वच्छः ॥ १० ॥

इति अथर्वणऋषिप्रोक्तं गणेशाथर्वशीर्षं समाप्तम् ।

॥ अथ फलश्रुतिः ॥

एवं स्तुतिं प्रतिपाद्य गणेशाथर्वशीर्षफलश्रुतिं प्रतिपादयन् ग्रन्थमाह । तत्रादौ गणेशाथर्वशीर्षाध्ययनफलप्रतिपादनार्थमाह—

एतदथर्वशीर्षं योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते । स सर्वत्रं सुखमेधते । स
 पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । सायमधीयानो दिवस-
 कृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं
 पापं नाशयति । सायम्प्रातःप्रयुञ्जानो अपापो
 भवति । सर्वत्राधीयानोऽपविघ्नो भवति । धर्ममर्थ
 कामं मोक्षं च विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय
 न देयम् । यो यदि मोहाद्दास्यति स पापी-
 यान्भवति । सहस्रावर्तनाद्यं यं काममधीते तं त-
 मनेन साधयेत् ॥ ११ ॥

एतदिति । एतदथर्वशीर्षं योऽधीते स ब्रह्मभूषाय कल्पते, देहभूदपि ब्रह्मेश-
तत्त्वमस्यात्मकगणेशाधीनसायमर्थात्तद्विश्वासयुक्तत्वात् । अन्यद्योऽनुभवक-
त्सोऽप्यधीत इति कथ्यते । स देहभृद्भ्रमैव, योगित्वाच्च । स सर्वविघ्नैर्न बाध्य-
ते । धर्मार्थकाम-मोक्षसाधनान्तरायात्मकविघ्नैर्न बाध्यते, साधनशीलाधीनत्वात् ।
स सर्वत्र सुखमेधते, नानालोकस्थाधीनत्वान्नानाकार्यसुखयुक्तत्वाच्च । स पञ्च-
महापापात्प्रमुच्यते । पापं पञ्चविधम् । हिंसा-ऽभक्ष्यभक्षण-परस्त्रीगमन-स्ते-
य-तत्संसर्गात्मकत्वात् । तत्र पञ्चमहापापादिति जातित्वादेकवचनम् । ब्रह्म-
हत्या-सुरापान-गुरुतल्पगमन-सुवर्णस्तेय-तत्संसर्गयुक्तत्वात् । आदावेव साय-
मधीयान इति, गुरुमुखोद्गतं स्वकण्ठगं कृत्वाऽध्ययनकाल आदौ सायंकालप्रा-
प्तत्वात् । तद्वत्प्रातरेव । सायंप्रातरधीयानः सर्वदिवस-रात्रिपापवर्जितत्वादपापो
भवतीति । सर्वत्राधीयानोऽपविघ्नो भवति । नानाकार्यकृत्तत्कार्याद्यधीतत्वा-
त् । धर्ममर्थं कामं मोक्षं च विन्दतीति । इहलोकमनादृत्य परलोककार्यसत्कर्म-
परायणत्वात् धर्मार्थी । इहलोकश्रेष्ठार्थसत्कर्मपरायणत्वात् अर्थार्थी । इहलोक-
परलोकोद्भवभोगार्थसत्कर्मपरायणत्वात् कामार्थी । इहलोक-परलोकविरागयु-
क्तात्मप्राप्त्यर्थसत्कर्मपरायणत्वात् मांक्षार्थी च । एकैकपुरुषार्थी चतुष्पुरुषार्थी
वा य इदमधीते स तत्तल्लभते, गणेशस्य इच्छापूरकत्वात् । अशिष्याय यथा-
र्थार्थर्वशीर्षशिक्षाहीनाय न देयमिदं, ऋत-सत्यवादिरक्षकगणेशत्वात् । यो यदि
मोहादास्पति । द्रव्यलोभाच्छुश्रूषालोभाद्विद्याविनिमयलोभादित्यादिना नामो-
हादिति सोऽतिपापी, यथार्थाऽथर्वशीर्षं शुश्रूषणासुरभावगणेशपीडितत्वात् ।
अस्य सहस्रावर्तनाद्यं यं काममिच्छति तं तं प्राप्नुयात् । वीप्साया आदरार्थ-
त्वात् ॥ इत्यध्ययनफलश्रुत्यात्मक एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

एवं अध्ययनफलश्रुतिं प्रतिपाद्य नानाप्रयोगार्थमाह—

अनेन गणपतिमभिषिञ्चति स वाग्मी भवति ।
चतुर्थ्यामनश्रञ्जपति स विद्यावान्भवति । इत्य-
थर्वणवाक्यम् । ब्रह्माद्यावरणं विद्यान्न विभेति
कदाचनेति ॥ १२ ॥

अनेनेति । प्रशस्तवागर्थ्याभिषेकं कुर्यादिति । चतुर्थ्यामनश्रञ्जपति । यः स वि-
द्यावान्भवति, प्रातरारभ्य सायंपर्यन्तं जपानुष्ठानपरत्वात् । इत्यथर्वणवचनत्वा-

अथार्थफलप्राप्तिरिति । ब्रह्मादीनां मायावरणं विद्यात् अत एव न विभेति, ज्ञातावरण-तन्मोहहीनत्वात् ॥ इति नानाप्रयोगफलश्रुत्यात्मको द्वादशः खण्डः ॥१२॥

एवं भयहीनतां प्रतिपाद्य यजनार्थमाह —

यो दूर्वाङ्कुरैर्यजति स वैश्रवणोपमो भवति । यो
लाजैर्यजति स यशोवान्भवति स मेधावान्भव-
ति । यो मोदकसहस्रेण यजति । स वाञ्छितंमवा-
प्नोति । यः साज्यसमिद्धिर्यजति स सर्वं लभते स
सर्वं लभते ॥ १३ ॥

य इति । दूर्वाङ्कुरैर्यजति स कुबेरसमो भवति, कनकप्रियत्वात् । लाजै-
र्होमो यशःप्रदो मेधाप्रदश्च, तत्तत्प्रयोगप्रमाणत्वात् । यो मोदकसहस्रेण यजति,
प्रतिखण्डं जुहुयात्प्रत्यर्चवत्प्रमाणत्वात्, स वाञ्छितंफलमवाप्नोति, नानाकार्य-
सिद्धिप्रदत्वात् । यः साज्यसमिद्धिर्यजति मन्त्रशास्त्रोक्तनानाकार्यप्रदानासमि-
द्धोमप्रमाणत्वात्, स सर्वं लभते स सर्वं लभते । अत्र वीप्साऽऽदरप्रदर्शिनी ।
नानासमिद्धोमप्रियत्वात् । अत्र कुण्ड-वेदि-देवतास्थापनादिकं वैदिकताञ्जिक-
मार्गोक्तवद्ग्राह्यम् । आहुतिगणनानियमः सर्वसाधारणत्वात् । अत्र जपानुष्ठानं
मुख्यम् । यं यं काममधीते तं तमनेन साधयेत्, एकानुष्ठानस्य सर्वकार्यप्रदत्वा-
द्दीप्साया आदरार्थत्वाच्च । न चैवं मोदकसहस्रहोम-साज्यसमिद्धोमौ मुख्यौ,
वाञ्छितप्रद 'सर्वं लभत' इति वीप्साऽऽदरप्रमाणत्वादिति वाच्यम् । मोद-
कहोमस्य वीप्साहीनत्वात् । साज्यसमिद्धोमः वीप्साऽऽदरयुक्तोऽपि नानाकार्य-
प्रदानासमिद्धोमानुष्ठानपरत्वात् । अत्र सहस्रावर्तनात्मकं पुरश्चरणम् ।
सहस्रावर्तनाद्यं यं काममधीत इति मोदकसहस्रेण यजतीति प्रमाणात् ॥
इति होमात्मकस्रयोदशः खण्डः ॥१३॥

अथान्यप्रयोगार्थमाह —

अष्टौ ब्राह्मणान्सम्यग्ग्राहयित्वा सूर्यवर्चस्वी भवति ।
सूर्यग्रहे महानद्यां प्रतिमासन्निधौ वा जप्त्वा
सिद्धमन्त्रो भवति । महाविघ्नात्प्रमुच्यते । महादो-

षात्प्रमुच्यते । महाप्रत्यवायात्प्रमुच्यते । स सर्ववि-
द्भवति स सर्वविद्भवति य एवं वेदं ॥ १४ ॥ इत्यथर्व-
णवेदोपनिषत्सु गणेशार्थर्वशीर्षं समाप्तम् ॥

अष्टाविति । सम्यक् ग्राहयित्वा, यथार्थाथर्वशीर्षगणेशैकतत्परकारधि-
नृत्वात् । सूर्यवर्चस्वी भवति, सूर्यवत्सर्वज्ञानप्रकाशयुक्तत्वात् गणेशज्ञाना-
न्तर्गतनानावेदान्तप्रतिपाद्यज्ञानत्वाच्च । सूर्यग्रहे महानद्यां ब्रह्मकमण्डलु-भागी-
रथी-यमुना-सरस्वती-नर्मदादीनां कस्याश्चिन्नद्यास्तीरे महाघनाशकत्वादनन्त-
गुणाधिकसत्कर्मफलप्राप्तिकारकत्वात् । प्रतिमासन्निधौ मयूरेश्वरादिमहाक्षेत्रस्थ-
गणेशप्रतिमासन्निधौ वा जप्त्वा सिद्धमन्नो भवति । मन्त्रोक्तसिद्धिसाम-
र्थ्ययुक्तत्वात् । अथर्वशीर्षात्मकमन्नजपो मालामन्त्रप्राप्ताण्यत्वात् तज्जप्त्वाऽ-
थर्वशीर्षोक्तज्ञानवानेकाक्षरविद्यासिद्धिसामर्थ्यवान्भवतीति । महाविघ्नात्कालभया-
त्प्रमुच्यते, अथर्वशीर्षोपासनाया अमृतमयत्वात् । महादोषान्मायाविकारात्म-
कदोषात्, मायाविकारपरदोषाभावात् । महाप्रत्यवायाज्जीवन्मुक्तविषयासक्तयुक्त-
प्रत्यवायात्, योगस्थित्यभावात् । स सर्वविद्भवति, गणेशज्ञानान्तर्गतसर्वज्ञान-
त्वात् । “ आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं वि-
दितं भवति ” इति श्रुतेः । अथर्वशीर्षसमाप्तिज्ञापनार्थं वीप्सा वेदसम्प्रदाय-
त्वात् । य एवं वेद पूर्वोक्तयथार्थज्ञानयुक्तत्वात् ॥ इत्यथर्वणवेदोपनिषत्सु
अन्यप्रयोगात्मकश्चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

॥ इति गणेशार्थर्वशीर्षभाष्यं समाप्तम् ॥

१ इत्युपनिषत् इति लोकपाठेऽधिकम्. २ ख० ग० घ० ङ० गाणेश०. ३ ग० घ० ङ० गाणेश०.

॥ श्रीगजाननार्पणमस्तु ॥

॥ ॐ नमः परमात्मने ॥

मो भोः सहृदयाः आर्यदेशीयप्राचीनविद्यावैभवमुररीकुर्वन्तो महाशयाः विदित-
मस्तु तत्र भवतां भवताम् । यत्किल पुण्याख्यपत्तने देव्याः सरस्वत्याः विलासस्थान-
मिव बहुसाहस्रिकधनव्ययेन आनन्दाश्रम इत्याख्यं भवनं निर्मापयता महोदयेन
महादेव चिमणाजी आप्टे इति संगृहीतनामधेयेन—न केवलं भागतवर्षीयाणामेव अ-
पितु अखिलस्य जगतोऽप्यतीवोपकृतम् । तस्य च उद्देशादिकं पूर्वमेव विज्ञापन-
पत्रद्वारा सर्वान् प्रत्यावेदितम् । बहुना परिश्रमेण संगृहीतानि संग्रहिष्यन्ते च बहू-
नि प्राचीनसंस्कृतग्रन्थपुस्तकानि । मुद्रायत्रमपि तत्रैव संस्थापितम् । अप्रसिद्धग्रन्था-
वल्याः मुद्रणमप्यारब्धम् । क्रमशः प्रचयगमना भविष्यन्ति च बहवो ग्रन्थाः ॥

तत्र तावत् “आनन्दाश्रमग्रन्थावल्याः” प्रारम्भे अस्य महतः कार्यस्य विघ्नवि-
धातोपशमनार्थं गणपतिपूजनमिवेदं गणेशार्थवर्षीयं समाख्यं निवेशितम् । अस्य ग्रन्थ-
स्य संशोधनं पुण्यपत्तनस्यैर्बहुभिर्विद्वद्द्वारैरारभ्य निःसारमिदं भाष्यमिति कृत्वोपेक्षितम् ।
तदनन्तरं मत्सुहृद्वरेणानन्दाश्रमाधिपतिनाऽभ्यथितेन कार्यान्तरव्यापृतत्वादलब्धबहु-
लावकाशेनापि मया श्लाघनीयस्यास्य लोकोपकारिकार्यस्य यथाशक्ति किमपि साहाय्यं
कर्तव्यमिति कृत्वास्य ग्रन्थस्य संशोधनं कथंकथमपि आरब्धम् । तत्र च पञ्च आद-
र्शपुस्तकान्युपलब्धानि । तानि यथा—

क. संज्ञितं—शालिवाहनशके १७३८ धातृनामसंवत्सरे मार्गबहुल ५ म्यां
लिखितं महादेव चिमणाजी आप्टे इत्येतैः संगृहीतमेकम् ।

ख. संज्ञितं—इंदूरनिवासिभिः भाऊसाहेब किबे इत्येतैः प्रेषितम् । नास्योपरि
शकादिकं किञ्चित् ।

ग. संज्ञितं—उम्बरगांविनिवासिभिः विनायक भिकाजी पिम्पूटकर इत्यभिधैः
प्रेषितम् । संवत् १९३८ वृषणाम संवत्सरे कार्तिक शु० द्विती-
यायां लिखितम् ।

घ. संज्ञितं—वटोदरनिवासिभिः बाप्पासाहेब मैराळ इत्येतैः प्रेषितं शक
हीनं च ।

ङ. संज्ञितं—चिंचवडनिवासीनां चिंतामणभट्ट कोशे इत्येतेषामेकं शके १७९
ईश्वरनामसंवत्सरे चैत्र शु० प्रतिपदि लिखितम् ।

एतत्पुस्तकपञ्चकमाकलय्य यथामति यथाविज्ञानं संशोधितं मयेदं गणेशाथर्व-
शीर्षभाष्यम् । सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु भाष्यकर्तुर्नामादिकं कुत्रापि नोपलब्धम् ।
अनेनैव भाष्यकृता सर्वसारनिर्णयारूयोऽन्यो ग्रन्थः कृत इति जायते [अस्यैव
२१ पृष्ठे २६ पङ्क्तौ द्रष्टव्यमेतत्] । सोऽस्माभिर्न दृष्टः । अत्र बहूनि प्रमादस्थला-
नीत्रोपलब्धानि । भाष्यमिदं नातिसमीचीनं तथाप्यन्यस्य समीचीनस्योपलब्धभावा-
त्प्राचीनत्वाच्चेदमेव संगृहीतम् । अनतिसमीचीनोप्ययं—

प्रेम्णा सद्भिर्ग्रन्थः सेव्यः शब्दार्थतः सदोषोऽपि ।

संशोध्य वापि हरिणा सुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव ॥ १ ॥

मुद्रणकर्मणि नियुक्तानामनवधानेन च यदत्र स्वलितं तत् “ गच्छतः स्वलनं
न दोषाय ” इति न्यायेन क्षन्तुमर्हति मुधिय इति साञ्जलिबन्धं प्रार्थयते—

भवदीयः

वामनशास्त्रिशर्मा ।